

ӨЗБЕКСТАН ССР ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАУЛЫ
БИЛИМ БЕРИЎ МИНИСТРЛИГИ

НӨКИС МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

А. ПАХРАТДИЙНОВ

ҚАРАҚАЛПАҚ
ШЕЖИРЕСИ

3

НӨКИС — 1984

ОЗБЕКСТАН ССР ЖОДАН ҲИЛ ОРТА АКАУДЫ НАЧИМ ЕРГУН МИНИСТРИНИ
НВИФС МӘМЛЕКЕТЛІК УНИВЕРСИТЕТИ

А. ПАХРАТДИНОВ

ҚАРАҚАЛПАҚ ШЕЖИРЕСИ

НВИФС-1984

52-89

"ШЕЖИРЕ" дистаны

"Бердик шеңдерліктердің сиринші тарихының болашақ соғыннанда". С.Н.Толстов.

"Бердик "Шежире" синде халық шығармалары ти-
кашып сиринші рет каракалпактардың тарихын
дүзүнгө уйтыйы".

С.К.Камалов.

Бердик шеңдерлік тарихий шығармаларының ишінде онын "Шежире" дистаны айнала орында шілдесіндей. "Шежире" дистаны революция алған-
дағы 1917 шынын Санкт-Петербург университетінен студенті А.Б.Белназ тарепинен дағаздалғаннан баста Улы Октябрь социалисттік револю-
цияның ишінің каракалпак тишинде алты жартебе дағаздаланды. Бираж
бір ҳәм рет рус тымын аудирымын басытты.

Бираж, шайырлар "Шежире" дистаны тек кең полотнадағы көркем шы-
гарма ишінше тарихий деректі екендігін жарнан емес, ал, улкұма ма-
маттынан, сирин шешімдегі атырган хұмбақ, екендігі жарнан-ақ узак
уақыттардан бері ҳәр түрлі тараудардың илимпазлардың кеуделік езіне
тартиш кінгітір.

"Шежире" деген сөз улкұма әйел заманлардан бері түрк халықтарының туисимтанды ында нұсқадағы халық тарихы деген мәннің ар-
зиттік налған. Хатто, тарих деген сезден гері "Шежире" оғзы халық-
та туисимжарек онын, егер сіз тарих болмаса исенимлірек, датесі-
хок, шыны фактты, шыны тарихий нұсқа дерек дегенді анытқан.

Соның ушын халық гез келген уақынны шежире дең кабыл ете берме-
ген. Бұх жағдай Бердің, шайырлар, "Шежире" синің өз заманы ушын жаңдай
қадир-кімбаттын, күльх шыгарма болғанын да көрсетеді. Өз уақында
халық өз тарихын, халықтың келин шығын, реауланың жолдарын билиуди
ермен еткен. Бул ушын өз шекириесін дүзмүгөн урынран.

Революцияның шекемті жарикаштар жағдайында бир урындын, амаса бир
атаның келин шығын болынуын шекирилер болып, олар көсинесе алғы
халық арасында аудаша тағыраїбелі, фиданин адамдар тарепинен алтынан
хурған. Пүткіш каракалпак халықынан келин шығын тарихын көрсетуүшүн
казба шежире болмияткан. Бираж, айрым уриуктардың желин шығын, ҳәр бир
атаның келин шығын жолы туурашы аудаша легенда туринде,

4

хэтте, фантастикада, арын фантазияда, бояқлор-
ның характерде хәм қол қазба ҳалының шекиригерде талап арасын-
да көп болған.

Карықалпақ қалымы көп аралығы, оның тарихий, сийеси, маде-
нияттарының, социалдык шарындарының мөн менен көріп нүрген.
Халықтың тарихий тәжілділік жағынан да, этикада да жаһнұп и-
ниң көп изразын Бернек, нағыр нағыз, шекиригерде қалыптастыру
арызғы еткен. "Шекирире"ның оның Бернекка берген көлгөн де емес.
Ал, халық Бернектай сұйынды, тәжірибелі нағыр адамдардан да та-
рихсын қазад деп үйтті те ететуғын еди.

Нағыр менән заманын-таянын азаттылғы, арқылыштың шығында
шының арзымын-таянын азаттылғы, азаттылғынын түркесті. Енде көрек же
бір ынтым, оның даңындарын, батырларын, сарларларын жөкседі. Жа-
лыктан өткен хәм ҳозырғы комиєттілік өмірлердин салыстырып көріп,
сол ушын тиң күйдердің, азаттылғы, түркестердин басынған Амангелди.
Ерназар олі үсірған қалып, батырлардың дәстаны өткіл жоралды. Бексы-
ның, даңындарының өткілі, Арад, әмбұлдың қашалаган азаттылардың берли-
гін аралады. Бернекке бул тарихий шарындардың азындағы тарихи-
мен қазынудың түрдегі талап ететуғын да еди.

Бернек Шекирире ынсан таңынан да емес еди. Өйткени, халық "Шекирире"
болғанда ушын оның ханықаттылықты талап ететуғын еди. Ол тек көр-
кем шыгарған емес, "Айюс бол", "Ерназар бол" үсегендегі тарихией де
шыгарған емес, ол қарақалпаклардың "Шекирире" сік еди. Бул халықтың
ханықаттылығының тапсұралының орнындағы болғаны мезең, ылдат-
те, Бернек, нағынға ынсанда да түспейтуғын еди.

Бернек нағыр "Шекирире" дәстанин қалыпты проблемасын қалып ерте
ойнанса да, талай тоғранап, тиширлана да өмірлердің шығарылған талап
пәннелердің шеберлігін шығарылғандағы кейин шығарылған болып көрүк.
Өйткени, "Шекирире" тарихомын жақтан да, жаңарлық жақтан да мазмұн-
дың оның көркемдік жиынтығы да жетекшілік шыгарма болып көрек. Еле-
не да буда бір түнде маңыздылық тарихын қалыптың мөнде түркестін
хәм сол деңгейде ушын автор дұрыс жүумақ шығарған. Бул, алебетте,
шайырлардың халық тұрмысын үзак үақыттардаң баклаулардың, үйренилу-
рдың, хэтте, тарихомы да изертлеулеринин жүумагы болып көринеді.

I С.Комылов. "Қарықалпақтар в XV-XIX веках".
Ташкент, 1968, стр.3.

Онын устине, Берлактың "Шекире"сінде ез дағырнаның жасаған жарықталған халықтың ез тарихына болған сәжаттый мезгараслары, дүрхү толық көргөн.

Егер, биз Берлак шайырыңын колымындағы бар "Шекире"сінде тексттіне қарғанымызда да, бол аса, "Шекире" халықтардың үлкен адамдарының шығын еріне қарғанындағы да Берлак "Шекире"ни тек зағынғанға автор емес, оны ез халықтың алдыңда күршеги н. Ешеги үлкен тұмандықтебели адамдардың, халықтың син елеғінен откөрғен, автор "Шекирені" ез халық на мақұлмаған, солай етеп, онда сир путин сәжеттік линия дүзгөн. "Шекирені" дөреткен, яғни Берлактың "Шекиресінің" мазмұнын автор менен бирліктे қарастадық халықтың ези жасаған. Сол себептегендегі "Шекире", Берлак "Шекиресі" ез дағырнаның халық тарихы деп мойындалған.

Дала жазыулашының бириңде Берлак шайырыңы "Шекире"си туураш Тахтакөпір районының Ленин союзхозы Павлда белгіміндегі түршүү Арынбет Айманов деген киси /урұзы-мұйтеп, киси -62 де/ 1957-жылы экспедиция ағзаларына мәннандағы деген ели: "Берлактың "Шекире"си жуда дұрыс болса керек, себеби уламалар, белгилі адамдар, болис-ақсақалдар дұрыс дейді еткен. Бириң сир күни Бекалы деген көрін үлкен бір той болған. Оған көп бақсы, шайырлар адамырылған. Сонын болис, ақсақалдар түнде Берлак шайырыңа қарастап "Шекире"сін оқытты тылдаган. Азанға тамаша фессари урнұмын Бекалтай деген ақсақал адам біздең Китаймир туурын на- тууры казынған деп, Берлак пәннен дағылдастан хэм ол езгерінин көзін шығып дөреклерин сол тойда азымадыра, көзимен дағылдан берип, Берлак шайырды турғыздырыптымыз, -деген сөзди гарримар жириға шекем айтатурын ели", -деп көрсетемін.

Сол себептегі Берлак шайырыңы "Шекире"си елдегі бар ҳаммиң шекирелдердегі халықта қадири болып келді. Қанағе узак ұакыттарда шакем ауызша ҳам казба түрде халық арасында көп ҳам түбел сақланып калғаның да тиісарғы себеби усанды ели.

Берлак шайырыңы "Шекире"си туурын көмий шығар жүргіткүштегі 1930-жылдардың орталарында сасынды А.Л. Улугұма шайырыңы "Шекире" дәстани жөниткіші 1950-жылдарда көң шығар айткан илміншілер Н.Доржарасев, профессор И.Т. Саритов, 60-70-жылдарда фило-

жотын кілемдеринң докторы Н.Ханаев, тарих кілемдеринң кандидаты М.Тилеұмуратов, филология кілемдеринң кандидатлари У.Дамдиловтар ішт. б.лер болды. Бирек хәзірге пәннен "Шекіре" ең алғашқы кілемдік изерлік объектінен ылдантада емес.

Бокарыларғы авторлар тарепиңен изертлеудегі барлығында да мүмкіншілдік болғаннан оның объектив тарепиңерді анықтауда урыннанындар болды. Соған қарамастан, оларда көп мәнниліссыздар шешілдірге де көп орын берилди. Бул, албетте, Бердіктан "Шекіре" шығасын ушинша үзілішінде қаралапқа зәбаят тану ишінде ушинша үзіліш жетискендердің ең жақындағы сезесіз. Әйткегі, қандай шығарма болмасын, әсіресе, бердік шайырдың "Шекіраси" усаған ушкен аудир соғады, көп сирде шығармалар тұрамы құлым болғаудардың болғұлардың оның кем-кем объектив реалистикін дұрыс шешілген барынғында алғы көлөткішінде сезеді.

Бердік шайырдың бол "Шекіре" дәстани басқа шығармалардан көркем емес. Қалеген көркем шығармада проблема қойып, мейли, харалтер ҳәм конфликтке, болмаса идеялық мазмун ямаса бас қаҳарманлары ма, тили ямаса стили ме, қалеген проблеманы қойып шешіүге уриннұ мүмкін. Ал бунда пүткілдей басқаша. Бунда көркем шығармандың ези көркем адебияттарда аз ушрасатуғынан жанр-шекири болып есептілгенінде.

Екиншіден, үлгума көркем шығармаларға қойылған изерлікнетурын традициялық проблемалардың буган қойыу қыннандау. Соның ушын біз де күмсесіміздә автордың көркемлік шеберлігін ҳәм реализмн табиудың бас проблема еттік алдың. Оның изерлікнеде хеш табыске еріспіліміз мүмкін еместей болып көрінеді. Сол себептә жумыста біз автордың ез дәүириндегі тарийхий реальдықты қалай танынъ, қалай күмәндестірнүү шеберлігін, "Шекіре" болғаннаны ушин тарийхін дәстанның қандай зәрүрүлі проблемалы шешіүдің бас мақсат еткеншілдік автордың езиндегі билігеген шалда, оның "Шекіре" синин сирін ата алмайтурынмыз белгіли болды. Соның ушын қайсың изерлікнеде болса да буни көркем шығарма деңгей менен бир катаңда тарийх деп қабыл ете, отырын анализдеу проблемасына кирисади.

Бердік шайырдың "Шекіре" дәстаниның дәслелерін изерлікнеде Н.Дарукараев, профессор И.Сагитовлар ен дәслелен бил қуыны шығарма турауды үлгеп мәйнеттер исследеді. Бирек олар этикайын кемшиліктерде де жол қойын. Бул кемшиліктер тиімділіктерінен изерлікненің тиімділік болған объектінин паспортын белгілеуде бираз қанындылықтарға жол қойын. Мысалы: И.А.Балтаевтәң революциядан бураңынчы, 1917-жылғы Алашайды

жылдарданнан "Протокол заседаний и сообщения членов Закаспийского круга любителей археологии и истории востока" деген тоңламдағы бастирылып шыгарылған "Шекири" қашан, күннен күзин алғыған, қашан бастирылып шыгарылған деген мәселелерде болды. Бул эниңай болғанлығы менен, анықты, шының ғимнин ең бас үазніласы. Олар тарепкен илімий міннеттеринде көткөн қате, кемшиліктер сол түрліде изертленилип, салыстырылып көрілмесстен, ҳәзирге шекем көз ғана жолдастырылған илімий құмымларында да тап солай ғазылған күр. Буларға дүзетіу берілді усы құмсында автор ғазиниң сиринші үазыласса деп те есепталды.

Революцияға шекемді дәүирде Берлак шайырлың "Шекиресин" туғе, улұма оның творчествосын арнаулы турле, жынау, бастирып шыгарыу ислери жүргизилгени болмаса, изертлеу мәселелери қолға алынбалы. Так революцияға шекемді дәүирде қаракалпақтарине көп таралғанырынан, гуласы иртиндегі хымет етеди. 1900-жылдан бери қаракалпақ жері менен таңыс Санктпетербург университетинде студенти И.А.Балхев 1903-мын сонғы ретке келгенінде Орта ҳәм Шығыс Азияны изергелеу бойынша рус комитети Сырдарья областинин, Әмбүләръя бөлімнің, соңда Некисте, Шымбайда, Коныратта түрліш кешпелі түрк халықтарының, яғни қаракалпақтардың тилин изертлеу үшін киберилді.

И.А.Балхев еки ай дауамында қаракалпақтардың ишінде болады. Бул түрлім ол ези "Мен еки айға шамалас басылардың қасында болып, саутаты қаракалпақтардың жәткеми менен жыраулардың айтты ҳәм жүрлап жүргендегінен көп бөлімнің көз қазба ҳалында жынауга мүмкіншілік таптым. Мениң көлімінде қәзіргі қаракалпақтардың үш көз қазбасы бар: "Елиге", Улкен поэмадан "Коблан" ҳәм қаракалпақтардың "Шекиреси" /Родословная қаракалпаков/ және де Каспий қалыңдагы Түркмен халықтарының шайыры Мактумкулдинң бир неше косықлары бар, -деп көрсете келип "Сырдарья областинин Әмбүләръя бөлімнінде Некисте аудынан 1903-мын саутасынан бир қаракалпақтан/информатордың аты, ямаса фамилиясы көрсетілмеген-А.П./ "Шекиреси" мазит алдын, -деп көрсетеді. Тарихи оны "Протокол заседаний и сообщения членов Закаспийского круга любителей

археология и истории востока" деген топшама И.А.Беляевтың өзинең әдіармасы да басқа да халықтар үйкемнеги материалынан менен оңтүстүрмөлөрдөн көрсөткөн "Шекиресин" атты аныкталған.

Уем 1903-жыл И.А.Беляев жазып алған ҳам соң 1917-күнде бастырып шыгарған нарақалпак лардың "Шекиресин" Н.Даукараев Бердак шайырының "Шекире"си деп тастыйылай көзлип, ондагы Шыңғышханың туумынан тарипшектүгүн бөлгүлүчөн бассадасының Бердактың "Шекире/Синен" ҳешкендай айрымасы жок екендигин көрсетеши.

Илимпаз Н.Даукараевтың бул пикерин Бердак шайырының творчествоси бойынша "Бердактың творчествоси" атты монографиялық мийнестинде И.Сагитовта да көрөмиз. Бирак, илимпаз өзинин "Карақалпак халычының қағармавылық з说不出" деген монографиялық мийнестинде: "Бул шыгарма өзинин мазмұнына қарғанда Бердактың "Шекире" поэмасының бир бөлімі болса керек, - деген пикерге келеди. Илимпаз И.Т.Сагитов бул пикерлеринде И.А.Беляев бастырып шыгарған "Шекире"ни, Бердактың "Шекире" поэмасының бир бөлімі болса керек" деп Бердак шайырының екениндиңе гұман менен қарғандай сезиледи.

Бул күмбәстүң авторы И.А.Беляевтың революцияға шекемти қаралпактар арасынан жазып алға 1917-жылы "Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийского круиза любителей археологии и истории востока" деген топшамның төрттүрк титапшасында бастырып шыгарған "Шекире"ни Бердак шайырының "Шекире"си деп есептайды. Себеби, сириишиден, өз үақытнанда жоқарыдагы айтқанларымыздай Бердак шайырының "Шекире"си халық арасында кең тараптады, екинши дең, Бердактың "Шекиресине" уқсас және бир Шекирениң елде болын мүмкін емес, ушинниден, И.А.Беляевтың саудатсыз қаралпактан жазып алған "Шекире"ни бастыра таярлауда да гал бар. Эйткени, оның қаралпактар шашынде жүргенінде, эскресе, жырау, баксылардың қасында тоғ, мерекелерде болған үақыттарында Бердак шайырының "Шекире"сine кел еситкен болын мүмкін. Ал, солардың ишинде өзгерисіле ушытамағанда ҳам даңызының шайырының езオリジナルын саклаган, ягни нағыз мийнесткөн халық тибиндеги алшеги бар шекире нұсқасы оны аларнан көзінің шығар. Ол, белгім, " сој ушын да саудатсыз қаралпактан жазып алған шекире вариантын дағаласса керек. Эйткени, студенттің тиіктері мәксеттінен өзи-Арал ҳам дәнүү бойындағы көшпелі түрк құмымдеринин тиімерлерін бекіластыруға келген еди. Енде революцияға шекемти дәүірде Бердак шайырының "Шекире" дәстаниның мейли қандай маңсетте пайдаланғысы келсе де, бастапда

жерилдешінинң ол жоғары мәргесі. Себеби, авторлар бұл шағар-
масы революцията шекемгі дауирде тек қарақалпақ тайпасы гана ки-
зметкішінің қоймастан, ал улымға філолоттұр менен шүгілланынышы, прог-
рессив характердеги рус илимий жемильтшилігін¹ң диктатын езине
тартқанының ыңғашылығы да көрсетеді.

Биз Бердақ шайыр "Шекиреси"нің ол дауирде бастапқы дағаза-
ланның қарастырылғанда дауирде ойланған көшіріміздің көрсетеді. Мысалы,
И.А.Белиевка да бул материалдың бастапқы дағазалығын аңсатқа ту-
спеген. Ол дауирде Орта қызы Азияны изертлеу бойынша рус
комитеттің жарылап атырған қалеген материалы, майли, ол қалып
аудиозекі творчествосының жемисі болын, патша құқыметтің мәнни-
ке қарсы калмеуі көрек болған. Сол себептен қалыптың көрсеткіші И.А.Белиев²
Алхабад қаласында бул китаптарда усы материалдардың жарылап атырғанда болын³,—
деп атап көрсетілген.

Ал енді "Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийско-
го кружка любителей археологии и истории Востока" деген топшам-
дағы жариялған материалдардың улымға қандайлығын, кимдеги екен-
литиген түскәрі, бұл дахалы материалдың кайсы жерде, қашан жына-
ғанында тууралы үзак жылдардан бери баста сөз бетіндегі ири
илимий монографияларқа мүйнетлерде де жаңылыштар болып келді.
Бұның анықтығынан, албетте, илим ушын үлкен әрмінеті бар. Мысалы,
жәзирге шекем илиміз Н.Дауқараевтың мүйнетлерінде "И.А.Белиев
Бердақ шайырдің "Шекире"син 1913-жылы Коннратта казып алды",—
деген пакири орын алса, профессор И.Т.Сагитов /"Бердақтың творчест-
вости" атты монографияларқа мүйнетінде/ "И.А.Белиев Бердақ шайырдің
"Шекире"син 1913-жылы казып алды, 1916-жылы бастырып шыгаралы"³,

1. Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Алтабад, 1916, выпуск 3.

2. Н. Дауқараев. "Бердақ шайыр". Некис, 1950, 7-бет. Н. Дауқараев "Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы" Ташкент, 1959, стр. 13

3. И. Сагитов. "Бердақ шайыр" Некис, 1958, 18-бет.

деп көрсетеди. Жәнде илімназ И.Т.Саритов сонды "Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы" деген үлкен мочографиялық мийнетинде де жоқарылғы анық емес пикерин тағы қайталаган¹. Академик М.К.Нұрумхамедов та өзиниң "Қарақалпақ совет әдебиятының рауахланының рус әдебиятының тәсіри" деген китабында И.А.Беляев 1913-жылғы қарашалылар арасында болған деген тастыңқлаушы пикерди айтқан². Бундай жаңылысындар тек бол аты аталаған илімназлардың рана мийнетлеринде емес, ал ҳазирғе шекемді шыққан көп салын илімий мемалаларда ҳәм Бердақ творчествосы ҳақында оқылған лекцияларда да айтылып жүргіз.

И.А.Беляев 1903-жылдан кейин қарақалпақлардың арасына келген. Себеби оны Санкт-Петербург университетине профессоры П.М.Мелиоранский киберип турған. И.А.Беляевтың профессор П.М.Мелиоранский елгеннен кейин мен Орта Азия ҳәм Шығыс Азияны изертлеуге шықлады³ деген сези бар. Ал, профессор П.М.Мелиоранский 1906-жылы 16-майда 38 жасында тосаттан өлип қалған.

Бул ҳақында А.Самойловичтың "П.М.Мелиоранскийдің естелитине деген мийнетинде" 16-мая 1906 года внезапно скончался в Петербурге на 38 году жизни ordinarius профессор кафедры турецко-татарской словесности факультета восточных языков Петербургского университета Глатон Михаилович Мелиоранский. Прах погибшего 19-мая после отпевания в университетской церкви, был передан земле на Смоленском кладбище", - деп көрсетеди.

"И.А.Беляевтың революциялан алдыңғы ел ишинен жазып алған ҳәм "Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории востока" деген топтамда бастырып шыгарған "Шекире" синде тек Шығысханның туындын ҳақындағы әлизодттан басқасы толығы менен Бердақ шайырдың "Шекире"си менен туша-туры келеди, десек болады. Бул "Шекире"нің китаптары дағазаланып жүр-

¹ И.Саритов. "Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы". Некис, 1963, 18-бет.

² М.К.Нұрумхамедов. "Қарақалпақ совет әдебиятының рауахланының рус әдебиятының тәсіри". Некис, 1958, 9-бет.

³ А.Самойлович. Памяти П.М.Мелиоранского. Санкт-Петербургские ведомости", 1907, №12, стр. I.

ген Бердак шайырлың "Шекиреси" менен куплетте-куплет қатарма-қатар тәң келмеүи Бердак шайырлың оригиналлығына ғұман туудыраймыл. Эйткени, Бердак шайырлың "Шекиресинин" оның менен қызығыншы адамлар тәрепинен қарақалпаклардың арасына ауызша ҳәм қазба турде тара-лыұы, және де күссахан, бақсы, жыраулар тәрепинен дәстан болып жүр-ланыұары, алғестте, оның текстине өзгерис киризиүү сеасиз еди.

Биралық, бол И.А.Белиев тәрепинен илімий изертлеу емес еди. И.А.Белиевтің роли-жоқарыдағы топтамда Бердак шайырлың "Шекире"-сін басып шығарынындағы ғана болды. Жәнеле "Шекире"нің рус тилиндеғи аудармасының қарақалпақ тилиндегісі менен ғұтарма-қатар дұрыс келмеуді оның Бердактың "Шекире"си екенлегін байқараптайтуғын құбылғыс емеслігін және бир мәртебе тастыйылаймыз. Эсиресе, оның Бердак шайырлық деп дәйлесзуемділік илімий ҳәм практикалық ах-майеті де бар.

Бириншіден, И.А.Белиев "Шекире"нің басына фольклорлық материалдарға қарағады рус тилине аударыу қынса мәселе ажанлығын түсінген. Соның ушында қолданылған тәсілдердің поэтикалық, қатарнама сәктау-дан ғери, улғымда мағынада беріуге умтылған болыу тәйіс. Эйткени оның бул принципі сол наилларға дағағаланған барлық материалларға харектерлық процесс.

Екіншіден, И.А.Белиев ти ек шинен дүс калған фольклорлық, ҳәм лингвистикалық материаллардың жаһнай берметен. Ол ее жөнде ушын харектерли халықтың сиясий, экономикалық, қоғамдық тарихией, мәдений жағдайлардың үйренгендей материалдардың жаһнайтын үзү оны усындығы ғана материаллардың қызықтырылған. Соның ушын қарақалпақлардың ишинде еки айға шамалас үақыт жүрген, ҳатте, қарақалпақ поэтикасына XVII ғасирде шасаран Түркмен шайыры Махдумуксаның тәсіри ҳәм ол хандында дағағаланып атырған сол дәүірдегі илімий көз-харес-ларға шекем бақлау жасаган¹.

Әлбетте, Бердак шайырлың улғымда ишевший мәдениеттердегі мәселеңдер турда жинауға, басып шығарынға, оған ишемді пікір айтты Қарақал-пакстанда тек совет ғұсташы орнаганың кейін ғана қолға алынғаны

I "Земельвестин түсемдегі газета", Алматы, 1916, №82, №83, №84.

ырас. Шайр творчествоосы бойнанша бир қаша изерткөүлөр болып. Булар еле Бердәк шайр творчествоосын өзтери изертлеу өмес. Оның творчествоосы қоспалы, қыйын, көп проблемалық мәселелерди жөтере алады. Мысалы, усы бир "Шекире" шығармасының өзин кең тарийхий аспектте, лингвистикалык, тарийхый-этнографиялык аспектлерде изерткөүлөрди жөтере алатуғының ықлары сөзсиз. Албетте, хәзирге шекем адебий-тарийхий аспектте қарауышлықтар бар. Булардан тыскары соңғы дәүірлерде автордың бул тарийхий шығармасына ҳәр түрлі көзқарас шикир айттыулар басланып аттыр. Мысалы, солардың бири "Шекире" ниң адебий нұсқалары қажкинда шикир айттыуларды көрекіз.

Әзбекстан Илимдер Агад мияссының Каракалпакстандағы филиалының тарийх, тил ҳам адебият институтының илімий хызметкери Уснатийн Ҳамидовтың "Әмударъя" журналында "Бердактың "Шекире" шығармасының нұсқалары" "деген илімий болашаулары басылды. Илімий мақала, албетте, көп диққатқа турарын мәселелерди ғәп етеди. Оның ең басылары-усы "Шекиреге" байланыслы. "Бердак шығармаларын қыйнаушылар тиікарынан аузыз-еки формада, ашамшартың янында калған жаңылар менен әйнәнау үсулын басылышқа алып, мийраслардың жазба нұсқалары жинау үсаган күдә зәрмінеттік күмбеска шиккада белгілідей, хәзирге шекемги революцияга дейнінги мәдений мириасты жынаулылардың жиберген басыл кемесшілігі екенлегин дүрсіс атап көрсетеді. Булардан тыскары "Шекире"ни тарийхий дерек, жазба тил нормаларының қалыпталысын сипаттында қабыл етиү ҳам үйрениү көрсеткішті туғаралы бағалы писирлерди козгайды.

Енисі булардан тыскары, бириңишиден, Бердак шайр "Шекире" син. шығармасының Кончакт нұсқасы, екіншишиден, Аятберген Муұса улының көшириүндегі Бердак, "Шекире" син. нұсқасы, ушіншидея, Бердак шайр "Шекиресі" шығармасының Халқабад нұсқасы, төртіншиден, Бердак шайр "Шекиресі" шығармасының Шымбай нұсқасы деп белгіл изертеүшіліктер бар. Бердак "Шекире" син. үсулей деп белгіл изертеүши-

1. Н. Калашов. "Бердак шекиресинин жаңа нұсқасы". "Совет Каракалпакстан", 1972, №50.; А. Каримов "Бердак шығармаларының текстологиялық дақындардың мәселелеге" "Әмударъя", 1977, №7.
2. "Әмударъя" журналы, 1977, №5.

пиклер дұрыслықта көлөмекен? Бул пикир менен қызығышыга илім-паздаң пикири де анық емес: Автор бүрнің ҳәм соңғы дәүириде табылған қол жазба халықтардың Бердак шайырдың "Шекиресинин" текстлерінің қайсысы толығырақ, қайсысы мәзмұнырақ екенінін еншілгесін, ямаса ҳәр қайсысын ез алғына вариандар деп есаптап салыстырып изертлегесі келди ме? Болмаса "Шекире"нің қол жазбө халықтардың турлери-нің кебісінін басқаларға қарғанда ези таңқанлығын айтқында көлип, оны жеміметке жария еткисі келди ме? - куласы, илімий статьяның оның шығып тийкағы сез етекші проблеманы таба алмай қынжаласан! Бизинге, қандай қол менен болса да илімий пикир айттыға урынышылығы жақсы. Бирак автордың пикири бойынша 1940-41-50-жылдардағы /1956-жылғы шайырдың таңламалы шығармаларының қатарында Бердак шайырдың "Шекире" дәстани басылмай калған/ шайыр топламларындағы ба-сынлып шықкан "Шекирелерди" қайсы районлардағы нұсқалары екени белгісіз болып қалауды.

Бизинге, бул пикирлер бир қаша илімий жақыннатылғыққа дүріс келмесе керек. Бизлер бир әрсени ялда сақлаудың көрек. XIX ғасирде-гі үлімұма халықтың мәденияттегі елдің тарихын, сиеній әмириң реал жыр етиуші, қарақалпактардың киішкене баласынан ең кексе гарриларының шекем билген, айтқан олардың мәктанышы болып жүрекле-ринен кең орн алған, ҳәтте, бизидеги соңғы дәүириимизге шекем көлип жеткен, қарақалпак халықына кең тараған "Бозатай", "Айрылса", "Эки-нияздин", Қыз Медеш пепен айтасы", "Халық ушын", "Жаңырақ", "Шекире" ҳәм т.б. ... усаған классикалық әдебиеттің маржанлары болып есапланған шығармалардың болғаннанға сезсиз.

Бул шығармалардың қайсы байсан, қайсы журау жирамады; қайсы күссахан отырыспалғында оқынады, қайсы көтіб қол жазба халықтарда жазып, едден елге таратылып, қайсы қарақалпак езлериңін күйевинші ҳәм қайғылы күйлеріндегі айттың езлериңін рухый суусындарын қандырмады дағысеч?!

Усыладың ишиңдеги жаңба түрдегі қарақалпактардың имине ең кең тараған Бердак шайырдың "Шекире" дәстани еди. Буның елге ең кең тарағының себеби, халықтан ез шығысы хакқында жайып аспанаңдар ҳәм жаңын күндегі тарихий жағдайеттілік әмириң реал ҳәм ти-риз байланысын қалған шыгарға еди. Қарақалпак Бердак шайырдың бол "Шекире" си арқады ез тарихин, ез тилин, ез түрмисын ҳәм жемімет-лих гурасларин көрді. Сонынкітан да бул халықта қәдірлі ҳәм алғе

көң таралған шыгарма болды. Соңында Бердак шайырлық "Шекири" синин қарақалпақтар территориясының барлық жерлеринен табылыуы оның бол шыгармасының вариантынан көрсетпестен, ал "Шекири"-ниң елге көп, көң таралғанлығын көрсеттүши фактлерден болып есептәнеді.

Бизиң усы жумыс устичде бир нәрсени айтқыныз келеди. Мысалы, мен Н.Дауқараевтың оқынушсы да. 1953-жыл қарақалпақ мәмлекеттік педагогикалық институттың 3-курсунда оқып атырғанымызда XIX əsир қарақалпақ адебиятынан ол киси сабак берди. Соңда усы Бердак шайырлық "Шекири" шыгармасы ҳаққындағы бир гап еле ядымнан шыгар емес. Ол соңда "биздер Орынбек екеўимиз Бердак шайырлық шыгармаларын қыйнауға көп кеүйл белдік. Кайсы жерге барғанды да Бердактың "Шекири" син билмейтуғын адам жоқ екен. Биздер оны аұншада айттырып көрдік. Назбасында көрдік. Солай етип, ең акырында толығырақ деген биреүин Орынбек пешен Қалың екеўи үш күн отырып қазып алды. Оны 1940-жылдың бастырып шыгарды. Бул Бердак шайырлық "Шекириеси"нин даслеккі қазып алынған еди", - деп көрсеткен еди.

Соңында Бердак шайырлық "Шекири" шыгармасының елде халықтың ишинен аұызша қам тәзба түрлери шыга берудүй мүмкін. Оны Бердак шайыр "Шекириесинин" жаңа варианты, жаңа нусқасы деп қабыл етиү ҳақийқаттықа сай калмасе керек. Бердак шыгармалары вариантынан қалда да табиғын мүмкін. Биралық тиімдіктер оның бары болу Бердак шайырлық нусқасы болып шығады.

Егер, тап усындаи деп есаплағанды да онда рус мазмұншы А.С.Пушкин шыгармаларының Кавказ нусқасы, Сибирь нусқасы, Қазақстан нусқасы. Алишер Назайинин шыгармаларының Тәжікстандағы нусқасы, Қазақстандағы нусқасы, қарақалпақтардағы нусқасы, Қақтум-кульның шыгармаларының Туркменстандағы нусқасы, қарақалпақтардағы нусқасы қам т.б.лар деп аталған болар еди. Илкіне қазырге шекем, бундағы процесслер жоқ. Бар болғанда да затууры болған болар еди. Оннан кейин бир неште көпшімелерден етип келген жағын нусқалар-

---

I. Қарақалпақ аұна арабиятының үлгилери. 2т. Төрткүл, 1940.

Н. Дауқараев. "Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы". Ташкент, 1959, стр. 192.

ди Эжинияздың өзиниң қол жазбасы, Бердақ шайырлар XIX ғасирдик ажырында дереткен шыгармаларының оригинал нускасы¹. Бердақ "Шекере" синин толық түп нускасы түринде Бердақ таныу илминин тарайханада ең бириңші рет табылдын², деген белгилеулер дүргесликтә келмесе көпек. Биздинде, булай пикирлерди үшінде кесип айтыұшын ондан бурынғы Бердақты жиіткән, ғастырып шыгарған, кеп изертлеулер менен машық болған Бердақтың ғимназиялар болған Н.Дәуқараев, профессор И.Сигитовтарға ғұрген нускаларға қалай дарады екен?! Бул ҳақында сыйниуди талап етеді. Онын кейин Бердақты таныу илминин тайкарларын жаратқан солар. Егер, азы-кешли бізден бурын олардың мийнетлері болмында шайырлар халеген шыгарасы бойынша кесип пикир айтқуладыны болған болар еди.

Биз бул жерде ол автор менен көп полемика жасар едик, егер, оның азған хәсійкәттілікта жантасса. Соның ушын биз де киішкене пикирлер менен шегараланбағымыз. Мисалу: И.Досуповтың "Тұншығыс" жолаушының көсиғын студент ялдау ушын китаптан қолы менен койын блог-потина көширип алса, бұ: И.Досуповтың қол жазба оригиналам болға ма? Әдебетте, кок. Ол тек И.Досуповтың авторлығын саклауды мүмкін. Ал, қол жазба оригиналдың студентке тиісілі. Бул критерий Бердақ шайырда да усылай болыу керек шыгар деген сыйниуде. Ал, Бердақ шайырлар авторларын саклаш, халық ялында жүрген, жасаған тәжірибе қол жазба турде толық, я киіскартылған жағдайда бар шайыр шыгармалари аз емес.

Бунда ең баслысы Бердақ шайырлар шайырлық оригиналларын айтурумыз ушын оның соңғы даүірде ҳар жарық тақдамын жүрген қол жазбаларына қарал емес, ал автордан ези жасаған тарихий мәрдіят пешен оның мәдений мириасын байланыстырып үйренип алғынмыз керек. Және де шайырлар шыгармаларын толықтырумын қол жазба нускалар елле кеп табынуда мүмкін.

Соның ушын елден табылған шайыр шыгармаларының көширеулерін "Тұп нұска", "Ойролни қаналық", "Нарық органны" деген танылған атырағаннан Гері, Сигитов, бул Бердақ шайыр шыгармаларының да даүірде қол жазба хат түріндегі де алға көп тараптандырылғанын, сол даүірдегі халық мәдений мириасының ең жетіскеңшілкі дегендеганыңында гуасын деген белгилеген дүрсінде болса керек. Бул жағдайда биз мәдений мирийдегі "Х.Х.Халидов. "Новые памятники каракалпакской письменности" "Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР" 1973, №2.

2. "Аудиодрам", 1977, №5.

расты қадирлеуші қоңсыллас халықтар болған Хорезм, Туркменстан жән Қазақ да ғаларына Бердак шайыр мәйрасларының таралғанлығына да ғұман көлтиремес едік.

Хәзір 80-жылға келіп түрын шайыр шығармаларының табылуын бириңши жағалық, бул барып турған оригиналдың дең біз қалай белгіліей аламыз. Бердак шайыр шығармаларының 80-90 проценттері 1940-жылға шекем-ақ жиналған. Ал ҳәзіргі гәп етіп отырган "Шекіре" 1940-жылдың өзинде толық еки рет баспада жарияланған¹. Соның ушын дәслепкі жазып алғышылар, оны бастырып шыгарыушылар ҳәм илімий шикір айтудышлардың оригиналдығын мойынлауымыз ластан. Сол дәүірде Бердак "Шекіресін" жинаған бастырып шыгарған илімпаздар ол дәүірде талай қол ғазбаларды, талай "Шекірениң" яштеріндеге көрді. Ҳэтте, олар өзлери оны қол жазба нұсқалардан оқуды. Құсса-хан, байдын-жыраұлардың атқарғанларын еситти. Қалегенин, шайырдың оригиналдың дең есаптағанларын, езгерисиз таңғанларын, әсиресе, халық қебірек Бердак шайырдың усқындықтың дең мойынлаганлықтарын жазып алған бастырып шыгарды. Ал, олардың сол дәүірдегі елден арабша жазбадары қол жазба материалларды алмағанлығына, албетте, ол дәүірдегі жекке адамға сыйнишушылықтың ақибетлері айнап. Екен-лигинде есінізге тусириуымыз керек. Соны биліп отырып дәслеп мәдений миyrасты жинауды үйреткен, жинаған устазларға миннедар-даңық билдирамыз.

Егер, Бердак шайырдың өзинің қолы менен жазған оригинал қол жазбасы шайыр услаган қағаз табылса жуде жақсы, бирак бул өз дәүірінде болған менен ҳәзір қоқ болын тиіс.

Бердак шайырдың қайсы шығармасы устинде гәп еткендеге де онның баспада ең толығырақ шыққан түрин есапта алған дүрсінде болады. Әйткени, мисалы, оның "Шекіре" шығармасының, мейли, буралардың дағазаланған түрлері болсын, мейли, жаңадан табылғанларды болсын қайсы-жайыларының да мазмұнында, композициялық, курылышында ямаса стилиз өзгешеликтеріндеге айтадыктай езгерис жоқ. Мисалы, күпілеттеринің кемисілігі, болмаса тиілінеті езгерислер автордың тиікарды идеал дүниясына езгерис жасамағанлығын көреміз. Егер, биз көркем шығармага илімий көз-карастан қараганымызда, жазылушының путин бир творчествосы пүткіл бир дүния екенілігін көреміз. Ал, айрым бир

I. "Қарахалпақ адебияттаның үлгілері", 2-т. Герткул, 1940..

"Қарахалпақ халық творчествосы" Теркүл, 1940.

шығармалар бар, усы "Шекирие" усаған, бул өзи бир путин дүнья-путин халық тарихы. Соның ушын XIX əsирде жасаған Бердақтай шайырға бир талант Үйесинин Әмирине халық ушын усы "Шекирие" дей тек бир гана дәстан жазып бергенлитигинң өзи-ақ жеткіліккі оолған болар еди. Бердақ шайырдиян даңылғының халыққа қәдірлилігінің өзи усында.

Соның ушын Бердақ шайырдың "Шекирие" дәстанының шеберлігін изертлеу проблемамызда биз оның қамме баспада жарияланған нұсқалардың авторлық өз оригиналығында дөрөгөн шығармалардан изленіуді изергемизде тутамыз.

Биз баста Бердақ шайырдың бул өзинің "Шекирие" дәстанын жазыуга творчестволық Әмириндегі көп таңрық көргенлігін, көп жазба нұсқалардан "Шекирие"лерді оқығанлығын айтқан едик. Бул ҳаққында автордың өзи де:

Китап көрдім Мұнасситтен.

Сөз еситтім Аңызылттен,

Мениң сезім бир қарыншы^I, -дел көрсетеді.

Ол "Шекирие" Әмириниң ақырғына таман шайырдың творчестволық горизонты кеңейткенде кейин, халық тарихын, дәүир саясатын толық үйрентінен соң, халық ел алдындағы шайыршылар міннеге енди жеден пібарат екенлігін өзінен өзи мойынлағаннан кейин ғазған дәстаны екенлігі сезіз.

Бұя ҳаққындағы шайырдың ойна тусинмұ құйын амес:

Мисалы:

Нешінеге дүнья мал берди,
Нешінеге илім ҳал берди.
Маган тақалым тил берди,
Тәғдір несип қалған екен.

Не жаңы-жаманды көрдім.
Жеті, сегиз хана көрдім,
Уш дәүир заманы көрдім,
Заман шел айланған екен.

Бердімурат ҳақтың құлы,
Сахрада ескен бұлбили,
Бул "Шекирие"ни жылғы жылы,

I. Бердақ. Тақжамалы шығармаларынан толық жынысы. Некис, 1950, 218-219-беттер.

Халықта мәшхүр қылған екен¹

"Шекире" дастаның жазыу автор ушын оннц творчестволық өміріндегі ең күйиншілік көлтирген шығармаларынан бири екенligи даусыз. Себеби, шайыр халық тарийхын жазыу ушын өмир сурип турған тарийхий сиясат менен де, халықтын ез тарийхына болған көзқарасы менен де, ез дауириндеги қалигтескен миilliй мәденият тарийхя нормалары менен де есапласыуға-эри халық тарийхын жасауға, эри көркем шығарма-дәстан-жазыуга да туұра келди. Міне, авторда "Шекире"ни жазыуда күйинланытурган проблема. Бул тарийхий актуаль проблеманы шайырдың шайыры, тарийхшының тарийхшысы² ғана жаза алатуғын еди. Бердак шайырдың "Шекире"ни жазыудагы шеберлігі де усн маселелерди көркем ҳәм тарийхий шығармада үйлестире алғанлығында болды.

Дақынкіттән да, автор "Шекире"ге жұза аскан шеберлік менен жатнас жасады. "Шекире" басқа көркем шығармалардан емес. Соңғы ушын шайырга өзи жасап түттін заманындағы дауир сиясаты менен есапласпаса да болмады. Әйткени, "Шекире", халық "Шекире"сі жәми-бейлик қаттамлардың қаммессинде қызықтыратуғын еди. Егер, бурын устем класс үәқиілдері Бердак шайырдың анау ямаса мынау шығармаларына қулагын тығып, кәзін жұмыл қарайтуғын болса, енді "Шекире"ге ҳәмименің келип шығыу дерегін сез еткен тарийх деп қарайтуғының сезсиз еди. Олардың бул майнетлерин творчестволық исте авторға есаңка алмауға болмады. Сол себеппелі ол халық тарийхын жасауда дауир сиясатының бир моментінен шебер пайдаланды. Олда болса ҳәммеги исти табысلى шығарыу ушын "Шекире"нин басына устем класслардың тынышандыратуғын ҳәм халық "Шекире"сіне олардың қарсы шыға әтмайтуғын екі куплет косып, косып қойды.

Әнес Малик еки киси,
Пайғамбардың сақабасы,
Әнес қазақтың бабасы,
Соннан Алғаш болған екен.

Маликтиң улы Расс хак,
Басынанда қойын құлпак,
Кийтеги екесі қарекалпак,
Соннан қалып болған екен-деп.

I Бердак, Тарихалық шығармаларының толық индиаги. Некис, 1950, 218-219 беттер.

Бул еки күплемет қосық арқалы автор әри өзине қарсы, әри қазылажақ халық тарийхына қарсы үстем класстың сиясатынан қутылды. Әри әз тарийхын қазыу арқалы қаракалпаклардың да әзбияттунда интернационаллық қәсийети басым халық, әсиресе, этногенезі тақын қазақ халық менен туұнсан әкенелгін көтсетti. Шайур, солай етип, тарийхын үстемлік етишүші дәүір сиясатынан шеберлік пенен қутылды. Ҳакыйқаттан да, тек бир аудауз сез бенен ғана сиясатты есаңша алғы ҳаммемиз "Мұхаммед пайғамбардың әүләді әкенбіз" деп үстем классларды жипсиз байлан болып, өзинни прогрессив, дәуірлік идеалын толық бурынғыша иске асирнұны Бердак шайырдың тени-тайы жок поэтикалық шеберлігін көрсетер еди.

Автордың бол ойын тусиниү қынын емес, ейткени, бундан кейинги шайыр "деалында ислам динин басшылықта алғып сейлеу, ямаса оны пропагандалау мәселелерин гөзлестирмеймиз. "Шекирие" толық халықтың, демократиялық потив пенен табыслы да, зам етиледи.

Егер, бол жоқарыдағы еки күплемет қосық сана ы турде "Шекирие"нан басына автор тәрепинен қыстырылыш дағынде Бердак шайыр айналып болмас еди. Ейткени, шайыр жасаган заманда, ислам дини үстемлік етишүши бас идеологиялық құрал болып хызмет етип турған ұжытлардың бол диний идеологияның Бердак шайырлық творчествосында сәүлеленімүйин көрсетігүши ғана фактлерден болып ғана хызмет атқарап еди. Ол улшума Бердак шайыр жасаган "Шекиренің" идеалық мазмұнына нұксан келтире алмас еди. Бирак, булай емес, дәслекпік айтысның здай Бердак шайыр тәрепинен халық тарийхын қазарда сарапы турде дәүір сиястынан автор творчестволық исте шебер пайдаланады.

Бердак шайырдың 1941-жылғы басындағы сар ҳәм 1972-жылғы "Шекирие" синий жаңадан табылған варианты деп "Әмбидеръя" курназының № 8 санындағы жариялыштан "Шекирие"ләрдің" басындағы реакциялық харандардеги үш күплемет қосық ол Бердакқың де емес, онц бол "Шекирие"ге қатынас да жок. Ол Разбек Қоразбек улының өзи қазын тареткан ҳәм революция адамнда руханий адамдар арасында кол қазба ҳалында көп тараған "Шекирейий ислам" /Мұсылмандар Шекиреси/, "Шекирие"ний түрк" деп аталған реакциялық "Шекирие"ден узиншилер.

Бул күплемердің неге әкенелгі белгисіз Бердак шайырдың деп соңғы ұжытларда да танымалықтар бар. "Шекирейий ислам" /Ислам шекиреси, ямаса Мұсылмандар Шекиреси" бол көбінесе түркдер "Шекирие-

си деп жүрітилген елде көп болғанлығын көрген, ҳатте, еситкен, оның сұлардаңда басқа көп күплетлерин яддан билетуғын адамлар елде аледе бар болса керек. Соған қарамастаң Бердақ шайырдың "Шекирие"-сіне буның қалталдан келип қыстырылғанлығы ақласылмайды. Бул реакцияның күплетлерди Бердақ шайырдикі деп танчиды. Мисалы Бердақ шайырды ең дәслеп "Әдебий-ритикалық очерк" характеристике изертлеген, соң усы міннеттің қайтарып толықтырып ислеген профессор И.Т. Сагитов шайырдың "Шекирие" дәстанин қайта қарал шыққанында усы біз сез еткен күплетлерди Бердақ шайырдың творчестволық жемисі деп қаралған. Мисалы, шығарманы услайынша баслау шығыс шайырларына дәстур болған. Ол өз шығармаларын баслау ушын әуелік күдайды мактап оннаң кеңін оның жердегі елшісі Рассулула Мухаммед пайғамбардың тәрілдегендегін еди. Мисалы, Низамий, Науайи, сияқты уллы шайырлардың гейлара поэмалары услайынша басланады.

Бердақта сол уллы шайырлардың үлгиси бойынша "Шекирие"ни Мұхаммед пайғамбардың "Кудай менен сейлескенин" оның тәрт ту шеръяры, сахабаларың тәріллеуден баслады. Бул маглыұматларды Бердақ шайыр есқи диний китаплардан алған¹ – деп көрсетеді.

Илімназдың бол шикіріне қосылғымыз келмейді. Сол уш күплеттің белек екени, бол Бердақ шайыр "Шекирие"сіне қосылмай турғанлығы, тили, характеристика, шекириңін атқарылыш манерасы ез алына белек екенligи көриніп түр. Оның үстінен усы құмыстық авторчының өзи де буның "Шекирий исламнан" үзінли екенligін анық биледі.

Бердақтай уллы шайырга қаман нәрсе жағыстырып, оны ақлап отырулғын көреті жоқ. Бердақтың өз заманласларынан айырылған туратуғының өзинен барлық шығармаларына тән болған творчестволық характеристикалардың өзінен өзі белгіли. Езге де Бердақ шайыр Низамий /XI ғасир/, Науайи /XV ғасир/ дәстурлерин сол туринде қабыл еткен шайыр деп түсініүде қате болған болар еди. Ол шығыс классикдердің әкайып ғазийнелерин өз заманына илайықладап өзлестерип қабыл еткен хәм рауажланылған. Езге де біз ҳэр бир шайырдың қасаған ғасирлерине мәдений дәүірлердің рауажланыу басқышларына да қарастырылған.

Мисалы, биз Әлімшер Науайының XV ғасирде қасап қазған диванларына қарайық: Ол Дуньядағы тиллердің көліп шығынның ҳақында билай

берген еди: "Төрк, фарсы, хинд тиллеринин усун шығынунда Нұх пайғамбардың уш баласына байланыслы. Олардың баллары Яфетке, Симге, Ҳам қудайы берген адамдар болған. Олардың тарийхынында миңандай: "Нұх пайғамбарға қудай берген. Ол соңда суу басқаннанда, соңында көүіпте қудай онни әмбебендік сақлаған. Суу басқыннанда пүткіл дүньяда Нұх пайғамбардан басқа адам махлұқаттың изи қалмаған. Тарийхтың нағыз ұларының қарғанды, Яфет түркійлердин ата-бабасы Нұхды Қытайда басқарыуға таслаған. Ал, Сымды белгіли Персияшарында бабасы - Ираннан Туранияға шекемгі аралиқта басшылық етиүеге таслаған. Ҳамды Қындоғанда басқарыуға таслаған. Ол қындыстлердин туқымын кураган. Со да етеп, Нұх пайғамбарлық уш баласы уш территориянда жасап, патшалық етеп, адамзатқа көп әуледілдерды берген. Дүньяда үлкен уш тал усун Нұх пайғамбардың уш баласынан тараған. Соның ишінде Түркій тилинин негизи Яфеттен келип шықкан¹, - деп көрсетеді.

Мисалы, пүткіл дүньяга белгіли әнциклопедист ғалымзат Ал-Берунийде әзіннен дүньяга белгіли китабы "Канон Масуданың" /Канона Масуданың 5-томныйн изи бес китаптан туралы-А.П/ қазарда я ез дәүіри ушын космогологияның далишлеуде оннын алдына мынандай кириесі жазады: "Я можно Аллаха, велик он и способен содействовать мне в том, что решил я сделать и прошу его указать мне прямой путь к достижению этого. Я молю Аллаха защитить и меня² от ошибок совершение которых воистину натуре человека".³ Илімгиз "Канона Масуданың" алтынның китабында усылай баслаган³.

Бул олар ушын дәүир туғызылған творчестводары зерттурумынде де еди. Себеби, бұныңыз ғалымий ҳәм көркем практикадагы тийкаргы алға қойылған проблемаларды табыслы шешім күйін болған.

Хәзір илімнің Орта әсир /ренессанс/ дәүириңін ғалымзаттарының /Ал Беруний, Ал Ҳорезмий, Абу али ибн Сина, Ал Фарабий ҳәм т.б. лардың/ ол дәүириесінде сиясий ғалымий концепцияларын изерттелеудерде олардың ез заманын туудырған творчестводары әмбебендік ғалымдарында екі тәреп-

1 Алишер Навои. Сочинения в десяти томах, т. 10. Ташкент. 1970. 109-110

2 Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. Часть первая. Ташкент, 1973, стр. 56.

3 Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. Часть вторая. Ташкент, 1976, стр. 9.

тәме хакыйкательгүн /теория двойственной истины/ болғанда жарын илмілазлар дәліллейди.

Мысалы: "К религии по мнению Беруни, крупнейшего мыслителя эпохи средневековья, прибегают только в том случае, когда не могут найти правильного ответа в науке. Многие люди, которые приписывают премудрости аллаха именно то, чего не знают в науке физических, оспаривали меня в этом вопросе" - замечает он. ... Стремление противопоставить истину науке, истину религии, знание вере присуще почти всем прогрессивным мыслителям арабского средневековья. Не имея возможности в силу объективных и субъективных причин открыто критиковать религию и ее догмы, ученые были вынуждены идти на определенный компромисс с ней¹, - деп белгилейди.

Демек, Бердақ шайыр Орта Азия илмілаз, казыұлы, философияның традицияларын ез творчествола ында дауам еттириши екен, ол сәзиз езине шекемті исленип жети-исип келген еки тәреплеме бул хакыйкательлік традицияның өзинде шебер өзлестиргендегіне ғуман келтириүе болмайды.

Хакыйкательнда, Бердақ шайырың "Шекире" син көргөн қар бир алам оның ез дәүириндегү күдай пайғамбардан ашқатан-ашық бас тартпаганлығын көреді. Автордың бул шеберлік пәнен табылған усын оны халық тарийхының хакыйкательгүн ержін ашыуна мүмкіншілік береді. Солай етіп, оның құмысында да Орта әсирден /ренессанс дәүириңен/ киңінірган түркій халықтардың илім ҳам мәдениятты тарийхындағы жасырын әмбет сүрдіп киңінірган еки тәреплеме хакыйкательлік дауам етиледі. Бұның зергі Бердақ шайырың болу "Шекире" си соңында дәрежеде реалистлик рауажланған тенденция менен қарастылғанда болар еди.

Бул сол дауир ушын дұрас харakterли еди. Биз XIX әсирдің акырна шекем жасаган Бердақ шайырдан да соңы талап етсең болар ма еди? - деген сағал көлип шығады. Албетте, деп күап береміз. Егер, Бердақ шайыр олай етисегендеге, биз оның менен келисе алмаған болар емік.

Албетте, Бердақ шайыр жасаган, әсиресе, оның халық "Шекиресин" дереткен үақытларындағы қамийетлік тарийхий жағдай, қамийетлік сана, халықтан ҳам оның мәденийтінің есімү гардайын пүтилдей бул жоқарылардан жағлайларга күап бермейтуған еди. Соңында ушын Бердақ шайырың жасаган заманы оның тек реалистик үақытларда қазынуды

¹ Б.А.Алиева. Теория двойственной истины. Москва, 1972, стр.12.

хәм жырауды талап етти. Оның барлық творчестволық өмірінің жү-
марғы соны көрсетіл тур. Соның ушын ол өз дәүирийнің перзенті екен,
халық оннан езинің реалистлик характердердеги "Шекіре"-сін қазып
бериуді талап етти. Әйткени, мийнеткеш халық өз идеологиясын, өз
көз-қарасын үстем класслардың былғасық ҳәдийеселері менен арасын-
тырып көргиси көлемейтуғын еди. Сол себептен де Бердақ шайыр өз
шайришылық шеберлігін мийнеткеш халық тарихын қазыұға құмсады.

Сонықтан да тарихын биринши гезекте мийнеткеш халық мәни
олардың өз тарихына болған көз-қараслары менен есапласыуды шеки-
реге бас проблема етип қойды. Халық өз көлип шының тарихын ел-
деги ұзар ийілік айтылып жүрген әпсаналар менен болжайтуғын еди. Ау-
тордың буннан шетлеуі мүмкін емес еди. Мүмкін дұрас, мүмкін ұзате-
болжаулар болыны, ұзар бир урны, ұзар бир уран халықтың өзи дөреткен
әпсаналарында узак құллар, узак әсирлерден айтылатуғын еди. Бул

реаллық деп қабыл етилип жүрген әпсаналар Бердақ шайырың "Ше-
кире" дәстаниның тийкаргы дерегін қурады. Қаншы илимий, Шекірейій,
китапларды оқыса да, қағша ел гезип халық тарихын үйренсе де,
тарихын ушын өз халқының "Шекіресі" ушын бул халық әпсаналарынан
артық реаллық тарихты жасауды дереклерди автор тапшыған еди. Бул
әпсаналарға сүйенсе де, Бердақтың шайырлық реализмін және бир
басқышқа көтеретуғын еди.

Бердақ шайыр "Шекіре"нің биринши бөлімін халық аўзандары әп-
саналаға қарал тек ғана қарақалпақ халықтың көлип шығыұның ұз-
олардың урнауларға белгінійлерин изерттеп дағыллемекші болды. Неге
екени белгісіз, автордың бул ҳадал мақсетине түсінбей, образ илим-
пазлар "Шекіре"ге илимий қатнас жасаганда, "Бердақ шайыр "Шекіре" -
сінің биринши бөлімінде қарақалпақ, әзбек, қазақ һәм түркмен халық-
ларының көлип шығыұларын дағыллемекші болды", - деген жаңылус пикір-
лерди көп қайталайды. Бизин буган қосылғымыз келмейди. Авторлар
Бердақ шайыр "Шекіре"сіне және бир рет дыққат қойып қарал шықса-
да болады.

І. Н. Давидов. Очерк по истории дореволюционной карақал-
пакской литературы". Ташкент, 1959, стр. 194; И. Сагитов. Бердақ-
тың творчество, Некис, 1958, 118-бет; И. Сагитов. "Сатра бұл-
дилі". Некис, 1974, 209-бет; М. Тилеумуратов. "Бердақтың шығар-
машынданғы тариххане деректер" Некис, 1968, 6-бет..

Бердак шайыр "Шекире" син жазарлары ез даүиринин сипаттын пайдаланып, қазақ-карақалпақлардың тұрғереги тууускан адамдар болса көрек деген бир айыз шамалаудан кейин, қазақ халқы ҳам оның тарийхы ҳақында гапти узил-кесил тоқтатқан. Бундай шайырдың шешимине түсінкүй кінін емес. Буннан кейинги даүириде тек қарақалпақлардың ҳам оның үрбұрынан көлип шығын ҳақынлары болжадарын көреміз. Бердак шайырдың "Шекиресинин" айтыұын бойынша, Розыхақтың Гүлшың деген баласы жасылығында қарақалпақ күйтегі, соннан қалпақ атапшынан. Енди қалпақ ержеттін үлкейгенден кейин баласы болған. Оның атын Әзбек деп көріған. Әзбек жалғыз бала болған. Бул жерде әзбек шайырдың айтыұын бойынша, ҳем жаңылыслығы ҳок аламынан аты болған, қалпақтың Әзбек деген баласы болған. Бул жерде шайырда қарақалпақтар Әзбек үрбұрын көлип шықты деген пикір аңласылмайды. Не себепті екени белгисіз изертлеушілер Бердак қарақалпақлардан Әзбек көлип шықты деген деп тастыңқлаударға үрнеді. Ҳатте, дұрыс жазылған, Бердак шайырдың күпілтлерін бузып мисал қылуп келтирілді. Мисалы И. Сагитов есінің "Бердактың творчествоен" атын монографиясында мүйнетінді:

Қалпақтың үгілдур әзбек,

Соннан әзбек болған екен,

деп шайырдың 1950-жылғы "Тандамалы шыгармаларының толық жинағынан мисал көтиреді".

Ал, бул "Шекире" не олай емес, оның жазылған:

Сыра ылар кашып қазбек,

Көзінің жерден уаттан дүзбек,

Калпақтың үгілдур Әзбек,

Ойын жеке болғанға етін.

Азбек жеке түннін,

Он баласында уағыз болған.

Сың атын Ейен қойды,

Ейен баҳалыр болғар екен¹, - деп казган. Қане, шайырдың соннан өзбек болған екен деген құтагы? Бундай жаңылыс пикир Бердак шайырда жоқ. Оның ең қасым ой пикирлерин бурмалаудың не ғәрүрлиги болған екен?! Дүрсінде да, Бердак шайырдың пикирлерине анықтусиниу "Шекіре"ни дүріс анализлеүге алып-кеleр еди. Соның ушын автордың қарашалапқалардан өзбеклер көлип шықкан деген тиширилди айтқан, оның "Шекіресинде" қараша-қарсылықтар көп деп айыплаға болмайды. Бердак шайыр өзи жасаған тарийхында өзбек халқын ҳаққынша бир ҳәм аұыз тәп етпегенлигин айттып етиүимиз керек. Себеби, "Шекіре"ниң бул моментлері автор тәрепиңек халық аңыздары бойынша әдебийлестірген. Буган шайырдың өзинин ҳеш нағсери алып-жосын мүмкін емес еди. Бундай андасылмай айттылған пикирлер Бердак шайыр "Шекіресин" улкен жаңылыслықтарға алып көлип жүр.

Бердак шайырдың "Шекіресинің" айналын бойынша, Қалшак өзинин ғалғыз баласы өзбекti қаслайдынан үйленедірген. Сол он бес жасында балаң болған, оның атын Ейен қойған. Сол Ейен қарашалапқалардың түп бабасу есалланған. Ҳамме қарашалапқалар жиілінен өрбіген.

"Шекіре"ниң айттыу бойынша, Ейен мал-дүньялы болған, және де ал үш ҳаял алған. Оның үлкес ҳаялынан Майды туған. Ол қатқуда адам, біз болған. Ол Хан атасы деп аталған. Майдыдан Ейилған, Сейилхан деген баллар болып, оның үрим-путаклары көбейип, "Ейилған" ураны атағын алған, әз алышна урыу болып бәштіп шықкан.

Жиілінің екинши ҳаңынан Қытай-қотанының қызы болған. Ол қуда сулы болған. Оннан да Қытайбек, Шак деген еки бала болып, олардың да үрим путаклары көбейип, Қытай-қыпчак деген өз алышна урнулық атаққа еріскең. Олардың өз дүйнелерінде Улла тау, тоқсаба деген урнулық уранлары болған. Булардың ишинен де билемли, илемли, бай, қатқуда аламлар шықтады.

Жиілінин үшінші ҳаңынан да еки ул туынған. Оның біреуді Қыят,

I. Қарашалапқалар аүнә әдебияттың үлгілері, II қитап. Төрткул, 1940; Бердак, Толық жынық. Төрткул, 1941; Қарашалапқалар халық творчествосы. Төрткул, 1940.. Бердак. Таңдамалы шыгармаларының толық жынынаты. Некис, 1977; "Зиядәріры", 1972, №8.

екиншиси Мүйтен деп аталған. Буларда кәбейип, ез алдыларына руұлық дарежесине жетисип, белгіли руу атын белгилейтуғын Арыұхан уранын ийе болып Сөленини шыққан. Соңында Арыұхан тек Қиятлардың ғана ураны болып қалған.

Олар үлкен территорияны жайлаған. Ол урыұлардың орталығы деп есапланған ғерде Жиенниң өзи отырган. Майқы әүләдлары атасының оң жағында, Қытай әүләдлары атасының сол жағында отырган. Бул урыұлық ғор шарияттың байланыслы отыруү, отар тутың соңында он, сол атасын, қарақалпақлардың үлкен бир топарларын ақлатыушы тарийхий белгіге айланып кеткен.

Бердақ шайырдың "Шекире"де көрсетілген бойынша, булардың арасында ез-ара урыұлық тартыс зар урыслар да болып турған. Мүйтен урыуы менен Қоңырат урыұлары үрсип, онда Қоңыраттылардың бийи Жайлған бий мүйтешлердің барлығын қалшырмай қырып таслаған. Мүйтешлерден тек еки ғана бала қалған. Буларды Ақ шолпан деген ҳаял алып асыраған. Олар соңында тәрбиясында адам болған. Олар жаңа кәбейіген. Булар және кәбейип, қайтадан урыұлық дәрежеге жетискеннен кейин олардың сирап сақлап кәбейткен анатың хүрметине Мүйтен урыұлары Ақ шолланды Мүйтен урыұларының хүретті анасы етил, оны ез ураны етип қабыл еткен.

Бундан кейин шайыр "Шекире"де қарақалпақ атандын елдің сан атаманлығы, оннан Кенегес, Мангыт урыу, уранларының келип шыққан-мығы ҳақында магнумат береди.

Бердақ шайыр өзиниң бол "Шекире" дәстанинда үақыялдарды жудәтолық ҳәм бай, қызық бир-бирлери менен органикалық байланыста шебер үймалстыра алған. Әсиресе, қарақалпақлардың дәслепки қауыллук белгилерин, урыұлық дүзилиссерин, олардың кем-кем руұлық, уранлық атамаларға есептегендеги исенимді көрсетеди. Бул би-зинше, жудәлыхатқа мылса магнуматлардан болып есапланады.

Мысалы, революцияга шекемеги қарақалпақлар тарийхын дүзтеген үақыттарда тарийхшылар бундай жергилікли авторлардың ез өткендеги тарийхи ҳақындағы пикірлерин есапта алса болмаспелі?

Қарақалпақлардың урыұларындағы, уранларындағы уран мәселелері Бердақ шайыр жазған ең зүйелі белгіли бир шартты тарийхий жағдайларға байланыслы келип шыққан, ҳатте, ол, сол урыу адамлары ушын қәдірлі қымбатты болған болыңын итимал. Соң урыұлардың бирлесінүү, халықтың процесслерге олардың жақынласынұрын ҳәр бир урыұлдың ез уранлары болыңын шарттылықлердиниң мәнисин көмитсе керек. Эйткени,

тариихта урнұлардың жекке уранларынан тысқары улымам халықтың уранлар да болған. Буны, албетте, көңіл халықтар да мойынлаған. Мисалы: XIX ғасырдағы мийнетлердің биринде қарақалпақтардың ураны ұзаси-тети Ҳәким-ата болған деп тастырылаушылар бар¹.

Ең ақырнда бираз жылдардың етийі менен қарақалпақ атаған елдердің үлкен бири Мұйтен, Конырат, Қытай, Қыпчак, Қенегес, Манғыт ак пышак деген үлкен урнұлын, уранлардың белгилі елге, халыққа айланғанлығын, олардың жайлайтуғын мәканин әлемге аты-хауазасы тарапған көр Ургенч атиралы екенін, олардың түркі семъялас халықтардың ишінде усынадай бир туракты мәканин, оны бар белгилі халыққа айланғанлығы тууралы мағлұмат береді.

Мисалы:

Мұйтен, Конырат, Қытай, Қыпчак,
Кенегес, Манғыт ак пышак.
Бәрі алты урнұ қарақалпақ,
Ургенчти жайлаган екен² деп бул белгімін жуумак-
ластырган.

Бердақ шайыр ушын әзіз "Шекирие"ни жазыудагы ең қызын моменті де усы болса керек. Себеби, қарақалпақтардың көлип шығуның халықтың әзи жасап киятырган "Шекирие"си менен үйлестириу. Урнұлардың урыұлық мәндері менен есапласын. Урнұлар "Шекирие"сін бир-бирлерине косыу әзі оның хәкійқатлығын жасау, жуумакластыру, сол үақытлардағы дәуір сипаты менен есапласын, бир путин халықтың "Шекирие етиг" жаратып қойыншылдықтары туынды. Бул автордан шайырлық шеберлікти ғана емес, үлкен тәжірибелілікти, билимди, үлкен творчестволық күшти талаап етегутурылығы тәбиий заңдылық ели.

Ал, бирак, Бердақ шайыр "Шекириесін" извертлеүши, болмаса улымам қарақалпақ тарийхын әзебия, тарийхын извертлеүши илімпазлардың көп үақытлардан бери "Қарақалпақ", болмаса улымам қалпақ деген атаманың қайда пайды болғанлығы хакқындағы мәселелер, - наңқтырап келді. Мисалы: Қарақалпақ әдебияты тарийхында Бердақ шайыр "Шекири-

1. А. Самойлович. Две отрывка из "Хорезм-Наме", Санкт-Петербург. Типография императорской Академии Наук. 1909, стр. 6.

2. Бердак. Терлемалы шыгармашарының жаһнаги. Некис, 1950, 212-бет.

"*сү*" хақында бириңши изертлеў күмсларын күргизген илміпаз Нәжім Дауқараев:¹ "Бизде қызықтыратуғын нәрсе "қалпак" сөзи. Бердақтың "Шекире" синдеғи "қалпак" сөзи рус летописьлеріндеги "клобуки"- "қалпак", Абул Фазлах Бейхакиң "қалпак" деген қауымлери менен байланыслы емес де екен деген пикірди туғыздады". - деп айта келип, ол "Себеби, Печенглер аўқамына ылриккес қауымлардың түрлі тарийхый-сиясий жағдайлардың себебинен күш куұтаты кетип, қауымлар рүүлар бирлеспесі ыдрап, бөлеклене баслаганда печенег деген улымалық атагы жоғалып, бурынғы печенеглер аўқамына ылриккес үрүлар рус летописьлерінде алты менен "клобуки" яғни "қалпак" деп аталағып, соңынан эшийайлықты, бағынған "шықты" билдириетуғын "Черный", "қара" деген сөз косылғы, "чёрные клобуки", яғни "қарақалпак" деп атанғаны белгилі.² Оннан кейин Хорезм тарийхшысы Абул Фазлах Бейхаки XI ғасирде жасаған Хорезмнің патшасы Алтын таптың әскерлеринің ишинде Каспий, Арай ҳәм Еділ дәръясынан арасындағы далаңлықта жасайтуғын көшпелі түрк қауымдерден қаллап алып келип қойған 7500 аттың гвардиясының барлығын, оларды ҳәм олардың баслығын "қалпак" деп атайды. Бердақ үәм Әжинияз шайырлардың шығармаларында ҳәм ауызеки халық творчествоңда қарақалпак сөзинин орнына "қалпак" сөзинң көп қолланату ғылыми еске алғанда, булардың барлығы бир, ертедеги "қалпак" сөзинен шыққан деген жуумақта келиүгे болады. Соңда "Шекиредеги" "қалпак" сөзинң Шыңғыс ханның тусында шықты, басына қарақалпак кийгенліктен қалпак атанилтымыс деген пикир де натуруға. "қалпак" сөзи руудың қауымларын атагы иретинде Шыңғыстан бурын да белгилі. Бердақтың "Шекиресиндеғи" қарақалпак халықның урыға белгініүлдери жениндеғи:

Мүйтен, Қонырат, Қитай, Қыпшак
Кенегес, Манғыт ақ пышак,

Бәри алты урыға қарақалпак-деген сөзи бизді тағы қызықтырады. Себеби, тарийхый дереклердеги XVI ғасирде ногайлар аўқамының сиясий бирилгі ыдрап, бас-басына кеткен, 1557-жылдың 15-дәръясынан өтип, қазақ даласы арқалы Хорезмге қарап шубырып көшкен Ногайлар "Алты улы",³ яғни алты руў деп атанғаны белгилі. Мине, Бердақтың жоқарыдағы сөзін усиган байланыслы емес де екен³ деген

1. Ипатьевская летопись. С.П.Б. 1843, стр.25.

2. Н. Дауқараев. Бердақ шайыр. Некис, 1950, 34-35-беттер.

Советское востоковедение АН ССР, 1945, кн. III, стр. 62-63.

3. Н. Дауқараев. Бердақ шайыр. Некис, 1950, 34-35-беттер.

пикір туудан. Каракалпак әдебиятын дәслепті изертлеүші, эсіресе, Бердак шайыр творчествосы бойынша ең зүелі толық пикір айтынын илімпаздың болса да хұда ҳәм дықкатқа ылайық. Илімпаздың олар писирилеринде, болса да улкен хан бар екенін тигін аңғару кійін емес.

Бердак шайыр ушын каракалпак классик поэзиясында каракалпактардай, тек бир халықтың "Шемиресин" назғанының өзи бир адамның өміри ушын жеткіліккі еди. Себеби, ол ашиуай болса да халықтың өзлериңін келип шығын ҳақындағы өзлериңін атадан балаға аныз, әділіме қылыш айттың кынтарған тарийхы еди. Енде де олар бир неште турлы болды. Бир неште идеологиялық катламлардың өзлериңін бурмалаулары, тәсирлери, көз-караслары барлығы сезіз. Сол системасы, бирак неште мың салы айызына тарийхты илімий құұмакластырып, анализделе, онның керек деп талқан көрлерин шайыр өзинше ҳақнікаттыққа сәйкеслестіриү, мұдамы излеңін, изертлеү, бир неште да наудар менен ойласын ғүсінисін, албетте, халық тарийхын жасауды автор ушын асасат майнет болмады. Этеш шайырдың "Бердак ели шайырлардың данасы" - деген сези әдебият тарийхында бойкартта мойынданып айтылған да еди. Соның ушын Бердак шайыр ушында "Шемиресин" жазыудары ең күйін моменті усы болса керек дейміз.

Себеби, ол Бердак шайырдың шекіретге салмынни деп атырган каракалпактардың туылну дауири, урнұлғы қалыптасту, ҳәммә ушын, ҳәтте, тарийх ушын да белгісіз, ғұмайлар, таң шатас та ңеүір еди.

Бердак шайырдың даналығы да соңда болды-жазба тарийхина ие-мес ез халықтың тарийхын көркем ҳалда жаратып, ҳалылдың тарийхты жасауда үрнөлді. Дүрсінде, автор ез майнети "Шемиресинде" каракалпактардың туылну дауирлерин бир ханақ жесенимді дағындылған. Бунда ҳақнікін көүмлік дауирлердің жесенимді тарийхий белгилері барлығы көрінеді.

Буннан кейин шайыр "Шемире"де Шыңғысханның туылнуы ҳәм каракалпактарға хан болып тарийхи ҳақындағы легенданы бөрелді. Легенда жудә дүрніс ҳәм, автор тәрептінен "Шемире"те жудә орнады шебер көркізилген. Бул Шыңғысхан ҳақында легенде көнинде бозың илімпаздың көбісіндегі басқаша пикірилер бар. Мысалы, Н. Дауқараев, профессор И. Б. Саритовдар "Шемире"те Шыңғысхан ҳақында легенда наудурнис көркізилген. Буның ҳәтте, "Шемире"те қатнасса да жоқ деп есапталған. Оның устине, ол шығармаға Шыңғысхан ҳақында легендағы кириғи Бердак шайыр творчествосының қарата-қарсылығы деп

тәнниді. Илімшілардың шикірлері бойынша, автор Орта Эсирдеги Монголиядан келип Орта Азияны заурап алған Шыңғысханды мақтаган. Бул наудурыс, ейткени, Бердақ шайыр творчествосының бир жерлерінде "Шыңғыс келип қылғы қарап" десе, ағтор "Шекіре" синде мақтаган¹, -деп көрсетеді.

Дүгіншінде да, Бердақ шайыр "Шекіре" синдеғи Шыңғысхан ҳаққындағы легенда елеге шекем көплеген тарихшы, философ ҳәм адебият изертлеушілердің кеүілін езине аударып киятыр. Философия илімнелердің докторы профессор Құманазар Базарбаев езинің Бердақ "Шекіре" сиң ҳаққында бир-екі аұыз сез" деген мақаласында : "Шекіре" ни өзинң көркем образылығы, идеясының күшілілігі ҳәм тарихий үақыншыларды баюнлауының шеберлігі менен көшиликті езине тартады.... Ол қарақалпак халқының революцияға дейнінгі жергиликтер авторлары тәрепинен даретилген... тарихий дереклердин арасында көрнекілі орынды үйелейди", -деп көрсете келип, "Шекіре" деги Шыңғысхан ҳаққындағы катарлар ертеде Орта Азия беллериңде кең тараптан. Монгол засларының, тарихий қылнамалардың бізін халқымыздың арасына келип жеткен формасы болып, ол өзинң халықтың менен халықтың ҳәусісіне сәйкесленешилілігі менен түркій тиіллес ғауимдердің гейпара руұларының, аташарының Шыңғысханды ата тегинің руұлық тарихына байланыслығының көриніні менен Бердаққа үнап, бул поэмадан орнада алса керек, -деп шамалаган.

Биз де бул Бердақ шайыр "Шекіре" синдеғи ушрасатуғын Шыңғысхан ҳаққындағы легендаға ез пикіримизди беремиз. Автор "бул "Шекіре" сине усы Шыңғысхан ҳаққындағы легенданы санауда киризген. Бұған қосмұдан, зарурилігі болған дәл есаптаймыз.

Бул легенда арқалы автор қарақалпақлардың урыұлық дауирлеридеги рауажланып, кем-кем сана сезиминин ояның басқыштарын бериүгө үриннүлары көрінеді. Бұған шайыр изабаган болыу мүмкін, қаңадан қосылған болыу мүмкін, шайыр творчествосының қараша-қарсылығы дәл гуманланып аттұдан көрегі мөк. Биз "Шекіре" ның ҳақыйқаттығын,

I.Н.Дауқараев. Бердақ шайыр. Некис, 1950, 33-34-бетлер. И. Сагитов. Бердақтың творчествосы. Некис, 1958, II 9-120-бетлер. И. Сагитов. "Саҳра булғили", Некис, 1974, 205- 213-бетлер.

оның көзған автордың мақсетлерин аңлауымыз керек. Бердак шайыр өсінде халық маку шамаган бирде нәрсени киризбекен ҳәм аүисік нарслелер де жох. Автордың бул эпикалық тарийхий шығармасы жаратчудағы шеберлігі де усы ұақындарды таңдал ала билиүінде, және де куұмакластыра алғында болды.

Тарийхың қарақалпақлардың өз алдына руұларға бөлиніп, ез руұларына, өз уран атамаларына ийе ел болғанлығын басқа халықлардың алдында дәліллентегінен кейин, енді олардың сана-сезиминің оның, өз алдына ханлық дүзіү мәмлекет болыға умтылыларын, үрнүлшк стадиядан халықтың процесстерін етип киятырганлығын усы легенда арқалы көрсетінде талыштан болыуы мүмкін.

Бириңіден, Сул Шығысхан ҳаққында легенда Бердак шайырың өзинің ойлай талқаны емес. Екіншіден, автор өз легендасында ҳешқандай да Монголиядан келип Орта Азияны қарап еткен Шығысхандың гәп еткен емес. Ушиншіден, бундай легенда узак әсирлерден бери түрк семьялас халықлардың арасында емир суретуғын, халықтың өзлери дәреткен Шығысхан ҳаққында легенда бар еш.

Буган мисал етип А.Дибаевтың "Чингизхан ҳаққындағы киргиз /қарақалпақлар А.П./ гүррини" деген "Молла Көбей Тохтаполат улы наң Қыргыз урын", қандай тиіресінен 1890-жылдарда жазып алғынан ҳәм бастырып шығарған легендасын көлтириүге болады: Чингизхан хан ҳаққын... халық арасында еки түрді легенда сақланған. Қандай айрманшылыры бар екенігін төменде көремиз. Оның кимнен туұылғаны белгисиз. Елдегі гәптерге қарағанда Ол қыз ұақында оң жақта тууса керек. Қыз байсаз түүғаны үшін, оны қундақлап беcикке салып дәрьядың ылдағынан.

Сандық дәрьядың ығып баратығанда оны перилер көріп қойған. Сандақтың сүйден шыға, ип алып баланы асыраған. Перилер баланы бедененің гәшиш берип асыраған, соныңған да оның адам болғаннан соң лақабы беденетай, бурғылтай болған. Ал, ол әмириңде тек беденениң гәши менен аўқатланғанлықтан беденелерге бәрідей болып і әринген.

Ал, басқа Шығысхан ҳаққындағы легенда да қыз экесинің үйінде күкли болып қалған. Оны туұған соң перилер алып сақлаган. Эзи атасыз туұып, перилердин баласы бола тұрса да, ол екінши бир үйін деген басқа бир белгисиз пери оған дайы болған. Соныңқтан да ол ержеткеннен соң Торғалтай деген лақапка ийе болған.

Солай етип, бала ержеткен. Ержеткеннен кейин ол бала перилердин де, аламлардың да тиілдерін билетуғын болып шықкан. Бир күнлері

бул мәқаннада анылар келе баслаған. Ол сол жерде жасал қалып койған. Бул жерде ол перилер менен бирге қосылып, бир қамидет болған. Жас кигіт усы адамдардың арасында бирге жасал, адамдар менен де, перилер менен де жақсы келисип жасайды, және де кем-кем оларға бастылық ететуғын дәрежеге жетиседи.

Ыңраз ўакыттар өткеннен кейин болады. Ол Чингисхан атақады.

Ал, ол Чингисханың өзинин мұсылман, ямаса мұсылман емеслигі өзи белгисиз. Бирәк Чингисханың барлық балалары мұсылман болады. Ол хан болғаннан себебі оның тұхымдарының барлығы Қазақтарға /қарақалпақтарға -А.П./ хан болады.

Солай етил, оның өзинин қайдақ келип шықданы белгисиз болып калады. Бирәк оның барлық зұладалары жуда абордай болып өткен¹.

Буннан тыңқары Орта Азия халықтарының арасында кең таралған "Қоркыт", "Әғіз нама", "Мұхаббат нама", "Шайбаный намалар" менен бирге, Чингис нама да көп таралған жазба естеліклерден болып есапланады². "Чингис наманың" көп уақыттарды, бөлімлери Низамийдің шығармалары арқалы қарақалпақлар арасында Қийреншеш шешен ҳаққында легендалардың кеткесілдігі сияқты, шығыс халықтарының арасында өз алғына "Чингіс ұжының легенда" гүйрін түрінде таралғанын да тәжірибелес.

Солай етил, егер, жазба естеліклердің есапшамағандан, Шығысхан ҳаққындағы қарақалпақлардың өзлерінде де бир неште легендалық шығармалардың өмір сурғенілгіне ғұмайлансынға болмайды. Ал, Бердәк шайырының "Шеміре" си де түркій халықтарының ишинде улкен жазба естеліклерден болып есапланады. Бирәк болу тек қарақалпақлардың ишиндеғана кең таралады. Қыргыздың атақты "Манаас" ырын изертлеуши дәлкей Маргулан Манастин³ Орта Азия ямаса Европа халықтарына белгісiz болып келийі, улнұма Орта Азия халықтарының мәдениятінде аттары белгілі болып келген Мұхаммед Хайдар, Бабур, Ҳафіз, Тыныш, Искен-

1 "Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества" т. XI , 1897-1998, стр. 291-292.

2. Э. Маргулан, "Шокен және Манаас". Алматы, 1971, 31-бет.

"Сборник материалов относящихся к Золотой Орде. II изложение из персидских сочинений". Москва, 1941, стр. 31

дер-Мунишилердин биреүлери бул жырды тилине алғанда, ол да "Өгүз нама", "Шайбаний намалар" усап Орта Азия әдебияттарында қашшан-ақ белгилі болар еди,- деп көрсетеди. Сол сияқты Бершак шайыр дәүірінің мәдениеті да "Шекіре"ни бир халық мәдений тарихы шегиңен еткендегі етип белгилеп қала алмады. Болмаса ез дәүірінде, соңға Шыңғыс хан ҳаққындағы легенда "Шекірениң" ұлыма құннылғына нұксан келтирғен емес.

Ал, енди "Шекіре" деги Шыңғысхан хан ҳаққындағы легенданың қандай екенлигіне көз жиберейік: Каракалпаклар ұрыу-урну, ел болып қасауды дауам етеді. Неше қыллар өтеді. Олар берлік мусылман зұлалдары менен Алтын хан деген ханның қарамағында қасайды. Хан бийпәрзент болады, тек бир қызы болады. Соган қуұанып дызға жердің астынан көла менен құйдырып, ишине алтын гаұхарлардан жарық беретугең кылышырып сарай салырды. Алтынхан қызын аламға көрсеттей, сол жер астындағы сарайда сакладтырады.

Қыз оя бес қасына келеді. Һарық дүньяға қоюес болады. Құннанда сир күн ол жайды тесип құнды көреді. Қунте қоюес қыз құнды көрип, қуннен ишине ұәмле пайда болады. Айы куни толып қыз туғарға шамалласқанда, оны экеси биледі. Қызының құқы болып қалғанлығына хаб қатты қала болады. Экеси оннан күтіліләкші болады. Усталарға сандық дүзеттирип, ишин-сартын алтынға қашлаттырып, сандыққа қыздың ишин-жейтуғын азық-сұқатты, қасыл-липас күйимлерин салырып, қызы да сандыққа салырып, түнде дәрьяды аттырып үйбереді. Алтынға қашланған ишинде қызы бар сандық дәрьяды ығып кетеді.

Томауыл, ысын деген еки ақын дәръянан қаралап ғылғалы мистерса, дәръяда ағып киятырган алтын сандықты көреді. Булар қуұанынып алтын сандықты дәръядан шығарып алдағыш болады. Дәръяда ағым патты. Тумауыл алтын сандықты атпақшы болады. Екеуді обласық қылыш, алтын сандықты бүршінан атады. Алтын сандыққа оқ тиіп, ол шир-шир айланып қағаға келеді. Еки мерген алтын сандықты қағаға сүйреп шыгарады. Бүннан кейин екеуді табылған дүньяны үәде бойынша бөліседі. Ысын алтын сандықтың сұртына алтынның қызығады. Томауыл наед болса ишине қайыл болады. Екеуді көлісіп сандықты ашады. Ашса ишинде хур перидей бир қыз шығады. Томауыл оған үйленеді. Қыз Томауылдың үйине барғаннан кейин тууды. Атын Шыңғыс қояды. Және бираз қыллар өткен соң Алмалы Қөркем Томауылра және еки ул туүппө береди. Балалар ержетеді. Есін биледі. Томауылдың соңғы еки баласы сениң экей басқа дең, Шыңғысқа күн бермейді. Оннан кейин Шыңғыс ол үйден кетиүгे мажбур

болады. Бул ҳәдийсөлөргө анасы Алмалы Кәрікли қатты қала болады. Кетерде, Шыңғыс анаснан кеткенде, дәръянын өрине қарап кететүгнілігін, аз аұлап, күн кешіретүгнілігін, услаган күсінін пәрлериң дәръяға тасшалап туратуғынлігін айтады. Соның ушын анаснан ҳәптеде бир рет дәръяны көрип турғаннан етишиш етеди. Егер, дәръядан пәр акса аман болғаны, пәр ақласа өлтегілігии билдиretтүгнілігін айтады. Солай етип, Шыңғыс елден қошласып шығып кетеди.

Арадан неште жылдар өтеди. Алтын хан өледи. Тахқа бир неште ханлар келеди. Бирақ ел, халық азып-тозып ашаршылықта ушырайды. Ел ҳеш онамайтын, поснуга келеди, урын, каражы қебейип кетеди. Бул жылдарда халық, ел-тәғдійри ұзакқында көп ойланады. Ең ақырында олар хан зұлады ел-тәғдійри ұзакқында Алмалы Кәріклиден кеңес сорауда келеди. Алмалы Кәрікли жыналып езинен кеңес соғаған халықта "Мениң" болған еки балам хан болып елди. кале қыла алмайды. Хан болатуғын бир балам бар, ол да болса Шыңғыс, бирақ оның қазіргі қайсы жерлерде екенілігін айта алмайман. Бирақ ол тири. Оны излеп таұып алмұ керек. Соның қылышын елдеңе сайласаңлар, ел абад болады, - деп Алмалы Кәрікли жыналған халықта насыят береди.

Алмалы Кәріклиниң кеңесі бойынша: адамлар дәръянын өрине қарап жағалап, күни-түни тау, тогайлауды гезип, бир күн Шыңғысты тауып алғып, сол жерде оны хан сайлады, арба соктырып, оны арбага мінгизип елге алып келип, хан етип, тахқа мінгизеди. Шыңғыс хан болғаннан кейин, ел ток, жуда абад болады. Ҳәтте, урын, каражы ҳам жоқ болады. Шыңғыс зәділ патша болып ел сорайды. "Шекіре"нин өзи ұақыянан бул моментлерин байланыстырылайтын:

Бир неште күндер жол жүрди,
Күле-байдан жол жүрди.
Аман есен елге келди.
Ханды алып келген екен.

Көркөн кеше, кундиз той берди.
Байрак қойып ат шалтырыди.
Мерген алтын қабак атты,
Тойны тамам қылған екен.

Хан келди жұрты ток болды.
Урын, каражы жоқ болды,

Зорлыкъ вокъ төвлик болды,
Ел,хурт абад болған екен,-деп көрсетеди.

Мине,Бердақ шайыр "Шекире" синдең Шыңғысхан ҳаққындағы легенданың баянданын.

Енди легенданы халық дәретеди. Хәр қандай легенда да халық-шық идеал,халық әрманды болып емир сурели.Онда халық тәрепинен қандай да бир ҳақындағаттық изленеди.Ол белгіли бир мәссетте тийкараңып дәре иледи.Аламлар ол арқалы өз ойлаған ойларын,әрманларын иске аснарады.Солай етип,легенда халық идеалы ушын хизмет етеди. Соның ушын ол узак қасайды.Халық мәпин қанааттандырыныш тарихтың бир қалғасы болып емир сурели.Бердақ шайырлың "Шекире" синдең Шыңғысхан ҳаққындағы легенда да Монголиядан келген Шыңғысхан емес, ал тап усындағы жоқарыдағы халық әмиринин әрманларынан дөргөн халық идеалды сәүлемендеридиүни легенда еди.

Бул Бердақ шайыр тәрепинен ойланған "Шекире"ге зорлап киригизилген емес, қарақалпақ халқының өзлери дәреткен,буринаң ел-дің,халықтың аўзинда бар,белгіли мәссетлерге хизмет ететугын, "Шекирениң" аяралмас бир бөліми болып заңды түрде кирген.легенда болып есапланады.Эйткени, халық өз тарихына усы легенданы киризиүин автор менен бундан күз ышынан асқал бурии көліскен.

Биз чеге бул легенданы "Шекире"ниң бөлинбес дәр белеги,белгіли мәссетте дәретилген,халық өзі дәреткен ҳәм автор тәрепинен оған санауды киригизилген деп отырмыз? Халықтың өзиниң әмбидеттік тарихын қасауға үчіншүләр аралық болып олардың рауажланылударының соңғы даүиғлерине туруа келеди.Олардың әмирилеринде өз тарихын қасауға үткіншүләрдің шекем көп әрманлары болды.Мисалы: өз алдына қарақалпақ шағын ел болыу,урну-урну болып кен пайтақ далаңдарда жасау,басқа елдер усағ,өз атама уранларына ийе болыу,далық болыу,өз алдына ханлық дүзүү,өз мамлекеттің қасау усаған рауажланылудың нейше бир түрли формаларын әрмен етпелі ме дайсенд! Олардың бул арзы-әрманларының дарылғы халықтың өзлери дәреткен косынларында,нақыл-нақалларында,ертеғ,легендадағында,жерші тарихий жыр ҳәм эпосларында жируганды.Бул узак әсирлердеги халқымыздың прогресси әрман еткен бул ойларының көбінеси бициң күндеримизге де келип жетти.

Бул әрманлардың ең басылшылары қарақалпақтардың өз алдына ханлықта ийе болын,ғәрэзсиздікти колға киризиү,өз мамлекеттіне ийе болыу еди.Шыңғысхан ҳаққындағы легенда халқымыздың усы әрманлары-

так дөрөген легенда болын. Соныңтай ол халық өз тарийхын дөреткен жаңыттарла онда өз объективлик сәүлелеслийн таұып отыр.

Онда бул легенда қандай халықтың идеалды сәүлелендіретурын еди?—деген мәселеғе келейик: Қарақалпақтар өз халығына, өз мәмлекетине ииे болыуды әрман етти. Ханлыққа ииे болғанда, ол қандай болыу керек, оның формаларын қағастыры. Қарақалпақтар мудамы басқа бийлик тиң, басқа ханлықтың қаралғанында жасады. Салық, талау, көшиудиң азабын көг көрді. Бирақ қанша азапланса да, қырлса да есиү, рауажланынұн дауам етти. Өз тилине, өз әдел-уритине, кишкене болса да мәденияттің ииे урыұлық, халықтың процеске жетисти. Енди ханлықты әрман етиү, егер, болса, оның формаларын ойланыу зертурліктери келип шықты. Бұл улғы прогресс зерткі ойларға олар, албette, бир күн, бир жыл ишинде келип жеткен жок. Оған бир неште жылдар, ҳэтте, өсирлерди өз ишине алды. Олардың бул ойлары өзлеринің творчестволарында сөзсиз сәүлеленді.

Халық қалай ойланды? Олар Шығысты күннен жаратты. Соны олар өзлік ине хан, патша етти. Әйткени, өзлеринің тарийхий тәжірибелерінде ханлықтың тарийхын сыйрап көтті. Ким ханлыққа хан болса, ел, халыққа хан күттірді. Олар өзлеринің қамийеттілік өмірлерінде неште рет әділшатсыз ханлардың көрді. Әділ болады деп нешесин қайта сайлап, жаңадан хан қойып та көрді. Олардың мудамы ақыбеттери әділсизлікке бағыл соқты.

Соның ушын қарақалпақтарда бир ханлыққа биригиү дәүірлерінде ханлықтың қойыуды ойланыу, әбден ойланыу процесси баслады. Егер, хан сайлап қойылатуғын болса, егер, Шығыстай оның дегені ңурдач жаратылған болмаса, адамнан туұнған адам хан болса, ақыбети ханлық системаның бирдей деген идеалды дөретиүши легенда еди.

Бердәк шайыр қарақалпақтардың "Шекире" синде олардың қаўиммілік, урыұлық, халықтың рауажланыу дәүірлерін системалы баян етті киянтырып болды. Олардың ойларын, сол дәүірлердегі әрмактарын баян етпегендеге, тарийхий ҳақыннаттың көркем шыгармалары заңлылықтар менен де сәүлелендірмегендеге, қызық болмас еди. Шайырдың бул эпикалық тарийхий "Шекире" атының шыгарманы дөретиүдегі шеберлігі де онның халықтың оғарылыштың өзлеринің мәдений өмірлеріндегі характерли

автор, егер, көркем тарийхий шыгарма арқалы халықтың "Шекире"-сін қазып отырып, тек системалы қамийеттік тарийхты баянлауды менен ғана шекленгендеге, олардың ойларын, сол дәүірлердегі әрмактарын баян етпегендеге, тарийхий ҳақыннаттың көркем шыгармалары заңлылықтар менен де сәүлелендірмегендеге, қызық болмас еди. Шайырдың бул эпикалық тарийхий "Шекире" атының шыгарманы дөретиүдегі шеберлігі де онның халықтың оғарылыштың өзлеринің мәдений өмірлеріндегі характерли

орын тиелейтүгүн лекендалар менен байтында болып. Бул да бердәк шайыр халық өмүриниң хақыйкатлыкларын дүрес жылғанышын көрсетүүшү фактлердеге болып есепланаады.

Бердак шайыр "Шежире"синиң бул биринши бөлүмі, мұғарманың ең ахмийетті, ең характерлы бөлүмі. Оның усы бөлімінен халықтың өз көлип шығыу тарийхына байланыслы олардың өзлеринің тамаша ой жуумақтарын табау мүмкін. Бул дәүір ҳақындағы қатылдыры еле изертленіштери керек. Канша оны көп оқысад, көп үңілдес, ондағы ой сандық сырлары соңша ашылады. Яғни Бердак шайыр "Шежире"сine тусиниүгे жол табылады. Тарийхтың ең сырлы ең ахмийетті, ең аүыр бөлүмі де усы. Би-рах соган құтамастан, "Шежире" ҳаққында гәп оолған бираз илимий мийнетлерде оның бул бөлімінен эпичайы қараушылық, тарийхий фактлерге сүйенбей тек хашқа аузызеки легендаларына қарал, халықтың шежиресин дүзиүгө үркінган және де қарема-қарсылықтары көп бөлім деп есаплаушылар бар.

Биз жаңе де бир жарсени умытпауымыз көрек. Бириншиден, халық қазба мәденият жөн, ямса кемис ўақытларында да өз тарихын езлерди жасап келген. Олардың халықтың езлеринин айызеки халық творчество-ларында белгилі дәрежеде излери сақланғанлыгына ҳеш ким Гуман етеп алмайдын.

Бердак шайыр "Шекирие" синиң екинши бәлімі адебиятты изертлеүші ұм тарийхшылармыздың кеүілін өзине көп аударып киятырган жәнеде тарийхий ҳақыннатлыққа жүде жақын деп есалланылып жүрген бәлімі болып есалланады. Ҳақыннатта да бул дұрыс. Демек, илімий қәмійетшиліктін кеүілін өзине тартыуға онда қандайда бир ҳақыннатлықтың сәүделелентегенligиниң дереги. "Шекирие" ниң бол екинши бәліміндеге ҳәм міндетшилігінде қалыптастырылған жаңы аударылған тарихи әңгамалардың тән болаттуғын үәкіялар, тарийхий адамлардың атлары көрінеді. Оның көп жерлерде XVIII ғасирдің өзінде жазып қалыптылған архив материалдарындағы документтерге сәйкеслик ушырасады. Соныңтан да тарийхсты ұм адебиятты изертлеүшілешімиз Бердак шайыр "Шекирие" синиң бол бәлімін

І. Н. Даукараев. "Бердақ шайыр". Некис, 1950, 33-34-бетлер,
И. Сагитов. "Бердақтың творчествоосы". Некис, 1958, 109-110-бетлер.,
И. Сагитов. "Сахра булбали". Некис, 1974, 205-219-бетлер.

бірқанша тарийхий ұқыяларды дұрыс сейлемеген бөліми дең есапшайды.

Енди ҳақыйкаттан бол бөлім қандай? Биз езіміз көз жиберип қаралып, қаракалпақлардың Қанадәрья дауири ең аз изертленген дауири¹, Бердақ шайырдың "Шекире"-сі халық тарийхинде үсн дәүирлерин үйрениүге материалдар таұып береди, ұтте, тарийхны илімпазларымызға белгисіз тарийхий ұқыяларды ашынға жардемлеседі², -дең жуда дұрыс белгілел етеди. Бул тарийхшіларға ғана емес, ал әдебиятты изертлеүшилерге де тәні-тайы жок жана материал таұып береди.

Бердақ шайыр "Шекире" синин ұжымы дауири де алтын. Өз ССР Илмілер Академиясының академиги М.К.Нұрмухамедов "Шекире"-бахасы жок тарийхий көркем документ. Ол Бердақтың энциклопедиялық билімге ийе екенілігінің ғұласы. Бул оның бириңші тарийхші илімпаз екенілігин көрсетеді. Соныңтан да тал С.Л.Толстовтың бастал жазыргы заман илімпазларының көбисинин қоюили оған аударылып отыр³, -дең жуда дұрыс көрсеткен еді.

Пролетариаттың уллы қазнұшысы А.М.Горький бир ұқытларда "Халықтың салынын азы ямаса көплиги таланттың саласына тәсір етпейді", -дең көрсеткени еді. Оның бул данышпаның ғенен айтылған пікірі XIX ғасирдегі қаралпақлардың сиясий-қәмійеттік жағдайларында за-сал, творчестволық хәметті еткен Бердақ шайыр Farqabai үйінің твор-чествоғы арқалы және бир рет дамылғаннан отыр.

Дұрыс, халық ұжымме ұқытларда да ез ишинен талантларын дерете-ди. Оны қәмійеттік аренага шыгарады. Олардан ез тарийхинде гигант нарсөлдерди күтеді. Ҳақыйкатында олар тарийхқа улкен-улкен, бурында ез халық көрмеген жаңалықтар алып келеди. Мейли, ол талант ийеси, уста ма, етінші ме, тоқыұлы ма, художник пе, кім болса, ол болони, ол ез халықтың әмбіріне жаңалық киргизиүши, табыслар экелиүши, бул ар-калы ез халықтың атын тарийхқа жазынды, ез елін, ез халықтың басқа ха-

1. М. Тилеумуратов. Бердақтың шыгармаларындаги тарийхий деректер. Некис, 1968, 14-бет.

2. М.К. Нұрмухамедов. "Бердақ-великий поэт каракалпакского народа". Ташкент, 1977, стр. 31.

3. М. Горький "О литературе". Москва, 1961, стр. 451.

жылдарга таныстырышы бир адам болып қалады. Мисалай XIX ғасирде қаракалпақларда жәмийеттік тарих жаратқан адам, талант ийеси Бердак шайыр болды. Ол өз халқында көркем әдебият искусство тарауда тени-тайы жоқ жаңалық деретти. Оның өлмес мирирасларының ишинде ги жаңалықтарынан бири шайырдың өз халқының қаракалпақ-халқының тарихын жасауы болды.

Халық тарихы аңсатылған пенен жасалмайды. Оған тек бир ғана поэтикалық шеберлік көміслик теді. Дұрыс, энциклопедиялық билимде феодалисттік сиасат пенен ғаресиүі керек еди. Мисалға үстем класс халық тарихын жазыға кайыл мәді? Әлбетте, тәж. Оның данишпанлығы тек бир жағында ғана емес, ол өз дәүиригинде усы қайыншилдік, усы машақаттарын жөндиүинде де болып отыр.

Мисале, Бердак шайыр "Шекиреси"нин екінші бөлімін үсіндай жағдайда деретти. Егер, "Шекире"ни оқып отыргандыңда, авторға бириңші бөлімді жазыудың қайыншилдігі халық әпсапалары тийкарында, бундан тыскары ҳәр бир руу, ата ҳәм халық ези жасаң киятырган тарих тийкарында ұқықаттың ашуу үазыйласы турган болса, екінші бөлімде онан үлкен жуалкершілік болғанлығын көремиз. Ол тарихий реаллықтан тыскары феодаллық пытагынан дауирдиң сиасат ауырманлығы еди. Ал, бул тарихий реаллықты поэзияда берілу де өз алдына бир машақат мәселе болды.

Солай етил, "Шекире"нин екінші бөлімі автор тәрепинен үлкен миһнет, үлкен поэтикалық шеберліктер менен шитти. Бул Бердакқа ҳақындық халық шайыры, ҳақындық тарихшы деген атақ, даңқ та алып берди.

Вираж, Бердак шайыр "Шекире"сінін бол бөлімі бизге толық келип жетпеді. Буган дағылды оны оқып отырганда, оның үлкен-үлкен балшардан турғанлығын көриүгө болады. Автор, бириңшіден, қаракалпақ халқының алты уруынның кимнен басланып, кимлерге келип жеткенліктерин атама-ата дағыллемекші болған. Бундай тарихий фактлілік ол дауир ушын кемнен-кем ушырасатуғын ўажып. Буган дағыл "Шекире"деги дәслелеки халықтың шығыснай баслал атап - ат санаң беріушілік бар:

Мисалы:

Улди бабемиз Майқы бий.
Оның улы Жайылған бий,
Жайылған улы Нагадай бий,
Күрткү аға болған екен.

Нагадай жүрттүң агасы,
Күмлә Коннраттың бабасы,
Отыз улшың ол атасы,
Перзенти кеп болған екен.

Нагадай улы Карабек,
Оның улы Жәнибек, Қалибек,
Жәнибек улы Айдарбек,
Улы екеү болған екен.

Дүйбектиң улы Агадул,
Және бириши Баядул,
Айдарлан али Ҳандадул,
Ол ҳам : еши болған екен.

...Хожа гелди, Ҳанкелди,
Уллы хан келди Ҳан келди,
Оннан тууды Есенгелди,
Және бири Султан екен.

Ҳанкелди улы Карабас,
Және бири Айтжан, Нияз,
Нияздың улынур Ораз,
Ол Қаталық болған екен.

Хожағелди улы Султан,
Оннан Айдос, Майбас болған,
Айдос жүртқа аға болған,
Киси асып дар құрган екен.

Айдос бий жүрттүң әреси,
Еки улы Үрза, Төреси,
Ерназар бий немереси,
Ол құс беги болған екен.

...Берлак шайыр дейер атим,
Коллаулынду ҳасыл затым,

Айдар Әмбектиң зуралмы,

Айтап тамам қылған екен.

Мине, шайыр әзинин "Шекире" синде ҳәр бир урындың кимнен басла-
нып, кимлерге келип жеткенлигин далилледен. Бул илимде талтырыттай-
туғын үлкен тени-тайын жоқ маглыұмат. Және де бол ол дәүірдеги
ҳәр бир урындың келип шығысын ялап журишилік халық дәстури де.
Бердақ қарақалпақтар "Шекире" син жазыуда усы халықтың традицияны
басшылыққа алған.

Автор "Шекире"де Айдар Әмбектиң зуриядын толық тамамладым,
яғниң қоныратлардың келип шығыұнын толық тамамладым дегени ғана
келип жеткеген.

Қарақалпақлардың басқа урыулғышының ата-бабаларының келип шы-
ғыұлары тууралы дүзип фактлестердің айтнұлары бизге толық келип
жеттеген. "Шекире"де тек олардан үзиндилер ғана қалған.

Мисалы:

Хожайың қызыр Құлқаман,
Қарасыйрақ ұзын Қалқаман,
Қалқаман менен Мұлқаман,
Ол Хожайың зуриды екен.

Болмаса:

Март болсан түрі жауга тіі,
Сүйіндік улы Еркін бай,
Садирбек жұз басы сексен бай,
Сүйіндіктің зуриды екен,-

деген қатарлар бар, буган усаған "Шекире"дең көп паралларда табын-
мумсак.

Шайырдың бул сез еткен дәүірлері шама менен қарақалпақлардың
XVI, XVII, XVIII, XIX ғасирлерин ези ишине алса керек. Екиншіден, буган
косымша қарақалпақлардың урындарга бөлиніүлери сиясий қезқарас-
ларла өз-ара биригип халықтың дәрежеге жетисиүлери сез болады. Бу-
нысыз "Шекире" ұқыншылардан да "Шекире" болмас та еди. Бирәк бул
дәүірлерде толық табылған емес.

Мисалы, бул ұқыншы "Шекире"де тәмендегідей қатарлар бер:

Сол юқта хан Әлбарнисхан,
Шығыс дөреди саҳралан,
Хүкмін суруди бес қаладан,
Хийуга хан болған екен.

Әлбарысхан сұрлы патшалық,
Патшалықты берди халық,
Үәзизи Ағадул аталақ,
Ханға үәзир болған екен.

Сарсанған Әдіна туған,
Әдіна аталақ болған,
Адінадан Ешнақ Туған,
Хийұага хан болған екен.

Қызыл бастан Нәдир келди,
Нәдир келип Хийұаны алды,
Елши алтыс киси өлди,
Шейит ағла болған екен.

Райып Хийұага хан болды.
Ол Қоразбек Султан болды,
Ақыбети ойран болды,
Мухаммед инақ болған екен.

Мухаммед улы Әүез инак,
Кудай берди ҳәм дағлет бак,
Елтезерхан, Куттымурат инак,
Әүез инактан "туған екен.

Оннан соң Мухаммед Рейимхан,
Титиредип тұрлы Гуржистан,
Жети ыңғым Сахип куран,
Тамам жұрты алған екен.

Үәлийдур ол Аллақули хан,
Берди құда еки міхан,
Әдалатты күтип заман,
Жұртты абал болған екен.

Дүркін XIX ғасирдеғи қарақалпаклардың тәғдіри тиккелей Хийұа сиясаты менен байланыссы болды. Бердәқ шайыр өз "Шекиресин" қарақалпаклардың үрүйларының жетилисін тарийхы, олардың халықтың дәре-жеге өсип жетиүлери, тарийхий сиясат-хәммесин есапқа алып қара-

қалшаклардың Хорезм Оазисине келип қонысласа баслау тарийхине он еки ата болған деп жуұмақластырады.

Мисалы:

Кара мойны Қақсыбайға,
Аннаң соңра Аманбайға,
әл ҳасыл ол усы бойға,
Он еки ата болған екен,-

деп көрсетеді.

Булардан басқа Бердақ "Шежире" синде толып атырган тамаша ўақыллардың изи көринеді.

Биз "Шелренін" екінши бөлімнің канша толық емес, көп ўамыялдардан тек үзінділер гана қалған де, ек те XVI, XVIII ғам XIX ғасирдеғі халық әмбіріндегі болып еткен тарийхий ўақыллар избе-ізметтік пешен берилген. Бизге бол ўақыллардың әдебиент тарийхы жазып қалыпталған-лығы менен баҳалы. "Шежирени" жазғаны ушын Бердақ шайырдың творчествосы да баҳалы. Әзинде халық тарийхын сақлаганы ушын XIX ғасир әдебиент тарийхы да баҳалы екеңлігінде дау жок.

Бердақ шайыр "Шежире" синде тек әдебиент тарийхы ушын гана баҳалы материаллар берип қоймасстан, халық тарийхы ушын да баҳалы материаллар береді. Мисалы: Бердақ шайырдың "Шежиресинде" көрсетіүі бойынша қарақалпақлардың тиіккарғы ата жұрты Түркстан болған. Бирак қайсы ўақыттарда болса да өз ўақтында бол "Шежиреде" автор тәрепинен көрсетілген болынуң керек алты урын. қарақалпақ Үргенчти де макан еткен, көп жайлаган. Бирак ўақыттың өтийі менен Хийуаның ханы өз қарамағындағы халиқтарға, соның ишинде қарақалпақтарға да салынты басып салып булдырген. Сол себеппелі қарақалпақтар Хорезмди таслап, Ата жұрты Туркестанға қарай қашқан деп көрсетеді. Бул тууралы "Шежире"де де:

Мүйтен, Конират, Қытай, Қытчак,
Кемегес, Манғит ақ пытак,
Бәри алты урын қарақалпақ,
Үргенчти жайлған екен.

Аз емесдур қарақалпақ, көп,
Май пұлнан деп, мән пұлнан деп,
Пухараны ұзамелдар жеп.
Мыңдан сыйзар еткен екен.

Аты қарашалсақ көңести,
Бунда отыраң збести,
Каракалсақ болығы көнти,
Жолға даңан болған екен.

Карақалпақтың сәри жетти.
Хана дәръясна жетти,
Арадан неште ай етти,
Харып, шаршап қалған екен.

Солай етип, қарашалпақлар Хорезмди таслаپ, Ата жұртты Туркстанға көшеді. Олардың қашып көшіпти деңен хабары Хийұа ханлығына жетеді. Хийұа ханлығы көшкен елдің изинен қуады. Бир неште күндер қол журил, Ҳана дәръяға жеткенде, елдің ақыллы адамлары Аннакұл бий, Әділ бий деңеклер көшип киятырган халыққа изимизден жау жетегүйн ұакыт болды, дәръядан етип жатындар деп көнес етеді. Каракалпақтың Конырат урылары Ҳана дәръядан етип жатады. Таң ата қуүнп киятырган жау жетип дәръядан кеште етпей қалған он төрт урыуды шабады. Олардың миң адамын бенде етип алды. Бұны еситкен Конырат урын дәръядан қайтып етип, Ҳожаназар батырдың басшылығында Хийұаның жалланбағ түркмен феодалларынан топланған эскерлері менен урыс салып, жауды Ҳана дәръяға шекем баслады келген түркмен сардағын колға тустиреді. Урыс тоқталады. Еки заңтан арасында шитим болады. Түркмен сардары менен урыста бенде болып түскен миң адам алмастырылады. Жау кейиннен қайтады. Каракалпақлар Ата жұртты Туркстанға қарап көшийн дауам етеді.

Енди Ҳожаназар батыр Берлактың "Шекіре" синде бир неште мәртебе тилге алынады. Соған қараганда ол тарийхта болған адам деп есапталыма. Ұсы қуұғының Хийұа эскерлері менен болған урыста Берлак:

Хийұалы менен қос болни,
Ҳожаназар батыр бас болни,
Артық, Нұза, Қоллас болни,
Күрт сыйны салған екен.

Бир күндейдің, қамеүіндегі,
Ямут көмін талауында,
Үш бетірдің ындауында,
Халық тилемес болған екен,- деп көрсетсе, "Шекіре" -

ниң ъне бир жеринде Конырат урыны ҳәм онц тийрелеринң белиниүлдерин айрып отырып та оларда Хожаназар батыр дегениң болғанлығын көлтиреди.

Мисалы:

Бектән туұнды үш батыр,
Жау көринсе алған екен.

Хожаназар, Суйинчик, Тилемис,
Яранлардан болған непес,
Биди-бірінен кем емес,
Геругұлдай болған екен.

Хожаназар улы Шералы,
Оннан Мәхрәм Есентеде,
Манатай улы елгелли,
Соңы Абдулла болған екен-дел персөтеди.

Бул Хожаназар деген батырдың болғанлығын дағыллағыш фактлерден болаша есапланады.

Бул жерде баян етилген, халықтың ядында сундай тарихий из қалыптанған ўақыллары қашан болған бол қақында тарихий маглұмматларда көрінбейди. Әсиресе, "Шежире"деги қарақалпақлардың бурында Хорезм ойпаттығына келгендеги және қайтарып Туркистанға көшкенлигі тураш тарихий маглұмматлар жоқ. Бул ўақыллар халық тарихын толықтырға жәрдем етеди.

Бирак, усы Бердак шайыр "Шежире" синде гәп еткен ўақыя тураш тарихшыларда гейпара Хийүа тарихшыларының жазба деректерине сүйенип тәмендегидей болжаўлар бар: "Бердак шайыр шығармаларындағы тарихий деректерді" изертлеуші тарих илмілеринң кандидаты Мақсет Тилемуратов: "Мұнис, Хийүала хан болған Шерғазынан ўақыттарында қарақалпақлар устине түркмен феодалларының күшли шабынұлы болғанлығы туғаралы, Араг тенизинин усти қызыл қанға боялғанлығы турашы хабар береди. Автор бул ұақында Мұнистик сезмеринен тәмендегидеги мисаллар көлтиреди. Сол жыл /1715-1716 жылдар болшұын көрек М.Т./Мары Шахшахандан Астрабад, Балханға дейин тау етегиндеги Әтрек ҳәм Гүрген көннарында отырган қызыл баслар, Туркменлер хұраж/үсирдиң бир тури/ беріү ушын дослық билдирип, Араг құқиметине келди. Арагдан қаны дүез Бекій сий бир жаққа кеткенлигиниң ғалттайжесинде Қызыл баслар ҳәм

туркменлер қарақалпақларга топылыс қасады. Қарақалпақлар булардың топылысына шудам бере алмай, балаларын, малларын таслаш тениз усти менен. Җаңа суу ҳәм Сирдәрья таманга қарай, қашты Шергазы хан, Мұ-қабийқайханның атлы әскерлери тениз көнегіларында турып Найманның ҳәмири Назар Хазы Инақтың баласы дүйес инақты бес мың әскери менен қалжан қарақалпақлардың изинен жиберди. Бул әмир күштің қызып, мәмлекеттеге душпан болған қарақалпақларды муз устинде тауып, қатын балаларынан басқаларын өлтирип, тениздің устин олардың қаны менен сояды. Әдімнен аман қалғандарын аяқ қолына кисен урып, Шергазы ханың алдына алғын келди. Хан ол әмірді турили ҳасыл нәрселер менен сыйылғап, Хийұға қайтты! – деп көрсеткен үақыясы усы "Шекиреде" деги Бердақ ғазған үақыя болған болыу мүмкін деп шамалайды.

Демек, Хийұға тарийхының Мұнистің жағанлары, Бердақ шайырдың өз "Шекиреде" синде көрсетілуи, тарийхшы Максет Тилеұмуратовтың болжай-лары бойынша да "қарақалпақлар Хорезмге XIX әсирдеги келип қаса-үнан басқа XVII-XVIII әсирлерде де Ата жұртты Туркстаннан ауысип келип, бир әсирге шамалас қасаса керек. Және де жоқарыдағыдай та-рийхый себептердин салларынан қайтып Туркстанға көшсе керек. Себе-би Үргенч халықның жайлайған жері", "Лақабы жеримнің аты Үргениң" деген тарийхий гәштер ҳәм әпсаналар, ҳәтте, қарақалпақ классик зеде-бияттардың көп ғана шығармаларында да ушырасады. Булар сонғы XIX әсирде келип Хорезмге қарақалпақлар орналасқаннан кейинги шықкан гәшлерге усады.

Бердақ шайыр тәрептің үақтында "Шекиреде" бол мөменттери анықтап айдын жүрләнған болыуы керек. Бирак үақыттың етийи менен, ұзар турли себептер менен тарийхтың бол мөменттери жоғалған, бизге келип жетпеген. Тарийхтың бол азмийетті бөлімлері де еле изерт-деуілдерди талал етеді.

Оз үақтында "Шекиреде" де ғазған Бердақ шайырдың бол ҳақыйқат-лығын, Хорезм тарийхының Мұнистің пикірлерин, тарийх илимнелеринң кандидаты Максет Тилеұмуратовтың шамалаударын сонғы дауырлердеги IX-XIII әсирлердеги "Ай буйир естеліктери" бойынша тарийхий архио-логиялық изертлеудердің көрсетілулерине тийкарудан отырып тарийх

I.M. Тилеұмуратов. "Бердақ шығармаларындағы тарийхий деректер".

Некис, 1968, П-12-беттер;

Мұнис. "Фердоусий құбад". К. Камалов аудармасы бойынша, З-бет.

илим өринин қандидаты М.Мәмбетуллаев "Хорезм XII-XIII ғасирлерде үлкен сиясий күшли мәмлекетке айланған.... Усындағ жағдайлар XVI-ғасирден баслап қарақалпақстан территориясына Сырдарья қалаларынан келген Дешт-Қыпчак көшпелілердин араласының себеп болады.

Демек, бул дәгеректеги естеліклер Хорезмлиелг түрк қазымлери: Қыпчак, Әтизлор менен өртеден-ақ араласқан, сейтіп, бул араласындар түркмен, қарақалпақ, өзбек халықтарының қалыптеудегереклері усы территорияда болғанлығы дәлилдегі¹, - деп тастыбылайды.

Бул жуда дұлкінде ылайық, қызық тарийхий факттер ҳәм пикирлер.

"Шежіре"де қарақалпақтар бундан кейин қашып көшиүин дауам етіп, ата жұрты Туркстанға барады. Онда көп жылдар жасайды. Ол үақыттарда киммердиң қайсы жерлерге сұналасқанлығын баянлайды.

Бул турауды "Шежіреде":

Қарақалпақ ҳәм халық инсан,

Ҳәр нешик диний мұсылман,

Ата жұртынан Түркістан,

Түркістанға бараган екен.

Кенегес, Манғыт қырық құпар,

Сәр сабизде Қытай, Қыпчак бар,

Жиідем Байсиянда Қоңырат бар,

Бир нешінә жыл болған екен, - деп көрсетеді.

Қарақалпақтардың және бир нешінә қыллардан кейин қайтып Хорезм-де Туркстаннан көшиүин Бердақ шайыр қазақ феодалларының шабнулыларынан болды деп көрсетеді.

Мысалы:

Ата бабамыз Үййілған,

Белигे құлын байлаған,

Қазақ жау болып қоймаған,

Көп жылдар алысқан екен.

Қарақалпақ жөшіп булинди,

Көшкени сыйыр жылы еди,

I. И. Мамбетуллаев. "Ай бүйірдің естеліклери". "Жеткиншег", 1982, №3-февраль/№13, 1982, I7-февраль/№14.

Жүрт сол жерден уш бөлгөнди,
Уш тәрепке кеткен екен, дег көрсөтеди.

Бұннан кейнінгі дәуір Бердак шайырдың "Шекіре" сіндегі қарашалпаклардың тыйкарғы көп бөлімлери Сырдағының тәмемгі бөлімлелеріне кешкен шақалшаладының тарийхин жырлау менен шекленеді. Бул автор ушын тарийхий заңлылық еди. Себебі, Бердакқа "Шекіре" ушын анық исенимли материаллар жынал алыш мүмкіншілігі тек тәменге қара-қалпақлар бойыншаған болды.

Бердак шайырдың берген мағлұматлары бойынша Туркстандан Сырдағының тәмемгі жағасында қарай ең зүліл қарашалпаклардың Конырат үрүлары көшеді. Бул моментте автордың берген исенимли мағлұматты бойынша он тәрт үрүү көшпей қалаады. Бирак соң олар Конырат үрүларына "Шекіре" дегі Бердак шырдың көрсетілуі бойынша "Узак тусти арамыз, ашықтан хоқ шарамыз, Соңда да көшпө барамыз"-дег хабарласып туралы.

Бердак шайыр "Шекіресинің" кызық жері Каражалпаклардың жақын үрүларының бир-бірлеріне бәрхә бир тутас бирге жүргендіктерин көрсөтеді. Сиртқы жаўларға қарсы сиригіп ҳәрекет етеді. Бундай жа-кынласын, биригүй оларда халықтың процесслердің қалиплесіп киянтығағындағы көрсөтеді.

Мысалы, қара-алпаклардың он тәрт үрүнү көшип келип аман есен елінен /олар бир путин қарашалпаклардың, "Шекіре" ник көрсетілуі бойынша, бир елміз дег есаллаған/ жетілуі ушын, жолда оларды жаўға таптастыру ушын оларды колларына адам жибереді. Он тәрт үрүн да аман-есен көшип келеді. Бирак, тағы қарашалпаклар Сырдағының тәмемгі жағаларында отырған қазақлар менен жаўласып, коныс ушын көп тартылар болады. Бираз булғаннан кейин халық, және Захадарья, Куған дәрдя бойларына қарай көшиүге мәжбур болады.

Захадарья бойларында қазақ феодаллары менен тынбай урыслар болады. Бердак шайыр "Шекіре" сіндегі бул жер жақсы еди, дайханшылық, шаруашылықта қолай еди дег көрсөтеді. Соңынқандың бул жерден Эмиүлдердің жақынғырау үрүларының кешкенелігін Шайыр өз "Шекіре"-сіндегі жақсы дег бағаламайды. Ол тууралы "Шекіре" де:

Жауынғырды қудай урды,
Уш жыл бурын бүлгөн екен.
...Уш жұлдан соң шұлшық көнти,
Қудай берді оған ести,
Аман-есен келиш тусти,
Жауынғырга косылған екен.

...Он төрт урыу көштей қалып,
Баңда дәрьылға қала салып,
Қосназар ҳәм Нуртай болып.
Казак пешен шабысқан екен, деп көрсетеди.

"Шекире"де гәп етилген бул үақылар, албетте, қарақалпаклардың Баңадәрья дәүірине байланыслы үақындарды XVIII ғасирдеги үақылар болып есапланады. Усы моментти тарийхыларның шыныңда тура көлөткін моменти деп есаплады: "қарақалпак халқының Баңадәрья дәүіринин тарийхы бойынша гөп мәғлұмматтар қалдырган", тарийхын деп баҳалайды. Ҳекійатында XVIII ғасирде Баңадәрья қарақалпаклардың Китай, Кипчак, Кенегес ғынғыт-он төрт урнаулар-жуз ылға шамалас жасайды. Жершер өзлестірелі. Баглар егеди, ғалашар салады. Дегеретіндеги барлық халықтардан ғәрәсиз жасайды. Қарақалпаклардың бул Баңадәрья массивінде жасаган жылдардың тарийхылар "олардың алтын дәүіри, яма-са ғәрәсиз дәүірлері"-деп атайды.

Бул олардың ғәрәсиз дәүіринин тарийхының излери ғана қалған, ал бул дәүірдің адебияты ҳәм искуствоның биология дәүіримизге келіп жеттегендегі ежелгіштер.

"Шекире"де усы дәүір тарийхына сәйкес болып мәни көсік катарларды бар:

Он төрт урыу көштей қалып,
Баңадәрьыга қала салып,
Қосназар ҳәм Нуртай болып,
Казак пешен шабысқан екен.

Көсік, етті ар-намесін,
Аты азан болып табысты,
Қосназар жайтый шыбысты,
Нуртай күркіншін екен.

Ат күбәрән талшып еріп,
Көркемдік шашаудың көріп,
Қосназардың жаңы беріп,
Нуртай үйге күмбін екен.

^I М. Тилеғумуратов. Бердәқтың шығармаларындағы тарийхий деректер.

Көсназарды таслал кетип,
Қашқаңының наимс етип,
Бир ҳапте уйинде жатып,
Нұртай батыр елған екен.

Тарийхшілар Қосназар „Нуртайларды тарийхта болған адамдар деп есептайды. Әдтте, архив материаллары менен салыстырып XVIII ғасирде қарақалпақтардың Нуртай деген батырының болғанлығын анықтайды¹. Халықтың әнадағы дәүірин "Жұз жылдық", "Гәрэсиз", "алтын дәүіри", "ол жерде 20 000 үйли қарақалпақ болған"²-дейди. Енди "Шекіре" де Нуртай батыр ҳақында магнумат сакланып қалған. Халық әмбариңдеги усы тарийхий үақыялар әнадағы қарақалпақтарды да Әмбидәръя бойына, Хорезм ойраттың қарай биротала көшиүгө мәжбурлғен жағдайлардан болған. Қарақалпақ халқы Хорезмге сирден көшпеген. Ҳийүа ханлары, түркмен феодаллары менен әз халқының бурынан Хорезм ойраттың жау екеніндерин биледи. Оның устине, көшип кеткен қарақалпақтардың жаңынайы, шұллик, конюрат үрнұларының жағдайларынан хабарлар болып турады. Соның үшін Хорезмге Ҳийүа ханларының қарамағына көшиү мәселелері де халықта көп ойланып ған мәселелерден бири болған.

Ұсыған байланыслы бир ұқыя бар. "Шекіре"нің көп балымлеринің толық жынап алынғандағы себепті ондағы қаш...ғы, қайсы ұқыллар екенлігі белгисиз болуп келеді.

"Шеки ре"де мяннадай мағлұмат бар:

Хак бишли жаргатың инсан,
Мүшкілімши еткілі аңсат,
Нарадайтын ұлы Доссан,
Доссан батыр болған екен.

Ол түрөр досанды қалды,
Досан малға тамра салды,
Мал белисип енди алды,
Түрөд тамра салған екен.

I М.Тилеумуратов. Бердак шыгармаларындағы тарифсій де реклер. Некис, 1968, 13-19-беттер.

2 Сөнни, 13-19-беттер.

Бабасидур бий жетай,
Батыр досан, батыр естай,
Узак, Мехир, бий Қасибай,
Ол хәм алты болған екен.

Даүлетлиден даүлет кетти,
Бий даүлетке наубет жетти,
Вир он жети батыр етти,
Ол досанның зуриды екен.

Тасалындар малиханы,
Карсы болғаны бар инсаны,
Шайтанга мегз, Ҳибұа хары,
Алдан шақыртып алған екен.

Қызын шатыр, қызын шатыр,
Бершесин қарасты қадир,
Сол ағтқан он жети батыр,
Ҳибұа ханын өлтөн екен.

Он жети батыр алип қалды,
Ак үйге қара байланы,
Матам тутып ел қылдаңы,
Қайғы шетип жылаган екен.

Жузин тынал жара салды,
Он жети үйге қара салды,
Соннан қара мойны болды,
Себеби сол болған екен.

Кај қорқар мәрттиң жузинең,
Мәрт туuar мәрттиң изинең,
Қасибай бийдің қызынан,
Ол уш батыр болған екен.

Патша мінген алған тақты,
Үш батыр хәм қарақалпакты,
Дайысса Рустем ишакты,
Қарқирадаш шалған екен.

Малы дүнья ұмдие зердин.
Болмас баҳасы гаұхардан,
Қазыларын си жети ердін.
Хәкійқаттан алған етеш,

деген сар. Бул да XVIII ғасирлерге тийисілі емес де екен? Бұны бірақ Бердақ шайырдың шығармаларындағы тарихий деректерді изертлеүші М. Тилеұмуратов XVII ғасирдегі тарихий ұқыя болыуы мүмкін деп шамалайды¹. Бірақ ол бул ұқыялардың тарихта болған ұқыялар деп есаптайды. Себеби, ол экспедициянан дауыринде ел ишинен қазып алған темендеғідей материалларра сүйенеди. "Бұхарадагы қарақалпақлардың Доссан деген батыры бар екен. Соның өзинен дөргөн 17-шандырығы болған. Ол Бұхарадагы қарақалпақлардың Хийұага көли меген. Хийұа хана Қожаияз бий дегендегі сол Доссанды алған экваз дақ жиберген. Қожаияз баласы Ешнияз деген менен Доссанды угиттеп, Хийұага алып келген. Хийұа ханының алдында да Доссан Хийұа ханының қарамағына көшип келмей туғындырын билдириген. Хан Доссанға ұм онн бес баласына уу берип елтириген...." Бул еки мәғлұмматты, басқада көп санды мәлімдемелер менен салыстыру арқылы Бердақ шекириесінен көлтириген үзиндерінің қарақалпақ халқының XVII ғасирдегі ажыныш тарихының бир моменттері болыуы көрек деп ойлауға имканийті бар², - деп көрсетеди.

Биз "Шекири"де гәп етилген XVIII ғасир, ямаса қарақалпақлардың Қанадәрья дауыры деп аталған ұқыялардан байланыссыз тарихий жардайлар³ көрүп отырып, халық әмбариңдегі ұқыялардың характеристи, шардай, синсатты есапта алып отырып бол тарихий ұлдайсе да сол қарақалпақлардың ярны, я шереги Хийұа ханлығы тәрелгеп қалғаны, але Қанадәрьяда жасал түрған пайтынаның тарихтый бир көрінис емес-де екен деп шашалаймыз.

Себеби, бул ұасы XVIII ғасирдан болса еттеректей, ал XVIII ғасирде

I. М. Тилеұмуратов. "Бердектің шығармаларындағы тарихий деректер". Некис, 1968, 9-бет.

2. Соңда, 9-бет.

болса тарийхий үақыяларға қақындаі болып көрінеді. Егер, бул ХVІІ-эсирдеги үақыялар болса, Хийұа-қарақалпақ қатнасушыларын ерте үақыттардан баслау кеңек болмас да екен.

Бердак шайыр "Шекіреңін" барлығы толық сақланып қалмаса да, ондағы халықтың тарийхий тәгдійлерине үлкен өзгерислер жасап кеткен, үлкен-үлкен үақыяларды сез еткен моменттери үзинши-үзинши формасында сақланып қалған.

"Шекіре"деги бул үақыяларға қараң, тек бундай үақыялардың қашан, қайсы эсирде болғанлығын анықлау усаған әмбийетті үақыялардан да әмбийеттердегі онда шешілуге тийсоли болған адебияттың ҳэм тарийхшілар ушын проблема жатады. Мысалы, қарақалпақтардың Қазақдарғы изүири олардың өмірлеріндегі ең бир сиртқы душпанндар менен мудаңы бир тарийхий гуреслер менен тош. Бундай гуреслердин көбиси, мал жайлау ушын болғанлығы менен көбірек ол гуреслерде басқа халықтардан мыллік белгініүшілік, мыллік қаралғар ийелеүшілік, территориялық жақтан беккемлініүшілік, азыралып шығыншылыш, әсін-әзи белгилеүшілігі усаған тарийхий бирлік ушын гуреслері көрінеді. Себебі, үлкен территорияда қасаған халық еле бир Түркстаннан басқа белгіли ез территориясына ие болмай атырганлығы, сол себепті Ургенч, Амударья, Аракс, Сыр, Арав бойларын, Қуаныш, Банчадаръя бойларын көріп атырганлықтары, ез территориясын көнегейтіү ушынғы ҳарекеттери, эсиресе, мыллік қамленіүшілікке урынып атырган дәүірлері екенілігі көрінеді. Себебі, "Шекіре"-де қарақалпақтардың Түркстаннан шығып Ургенчке шекем келшікі, жайтын да Туркмен, гә Қызыл аштардан шабылдың, гә Хийұа ханының аскерлерінен қырылдың, гә казақ феодаллары менен сауат, ямаса олар менен тұнбай үркесулерін гөп болады. Бирақ қандай қыныншылыш, жаугершілік, қолайсыз жағдайлар жүз берсе де, қарақалпақтар үлкен ез территорияларына кем-кем ие болып, ҳэтте, бекініп киятирганлығын көрсететүгін да белгілер бар. Усы тарийхий дәүірлердің характеристикалықтерлерин көрсетеп қалған адебияттың толық сақланып қалмағанлығын екіншиши. Ұсындалған ХVІІ-ХVІІІ эсирдеги қарақалпақ усаған бир мылдетке ән болған тарийхты реаль жазып қалғанғанлығы себепті Бердак шайыр "Шекіре"сі қарақалпақ жазба мәдениятінде тәңі-тайы жоқ бағында жазба естелік болып отыр.

Сонькін таң да Бердак шайыр "Шекіре"сін изертлегенимизде, ондағы үақыялардың дурысы, қәтесін, болған болмаганлығын, қашан, қайсы жерде, нағе болғанлығын анықлау менен ғана шегараланғанымызда, "Шекіре"-ның күндерінде кемитип аламыз. Бұның әзі "Шекіре" болғанлығы ушын

бахалы шығарма. Эйткени, ол сезсиз халық тарихына байланыслы үа-
қыяларды сөз етеди. Оның XIX ғасирде Бердак шайырлық творчествосында
көрингенлигін үшін де бахалы. Себеби, сол дәүірдеги тарихий дәүір
XIX ғасир қарақалпақ классик әдебияты үәқиілдеринен, сауатлы адам-
лардан соны талап етіп турған еди. Олардан басқа ол ғасирде халық
тарихын жазатуғын сауатлы адамдар жоқ еди. Сол жәмійеттік талапты
классик шайырлардың ишинен Бердак қазды. Тек оны Бердактай халық
шұрмысын терең билген, сауатлы, шайыр, баксы, тарихшы адамғана жаза-
алынған мүмкін еди. Солай етеп, оны жәмійеттік тарих Бердак арқалы
қарақалпақлардың баһыты үшін жарапқан еди.

Бердак шайыр "Шекіре" жазыға бирден келметген. Ол көп салын-
дик шығармалардың авторы, оның устине, "Айдос бий", "Ерназар бий",
"Амангелди" усаған халық батырлары ҳаққындағы дәстанларды бойкага
деректеп жоқ. "Ақмак патша", "Еркесай", усаған дәстанлар да мақсетсіз
деретилмеді. Булардың барлығы авторлар "Шекіре"ни жазыға келету-
гичи жолларындағы шеберліктерді жетистирип киятыңғанлықтарын көрсе-
туши әдебият тарихындағы фактлер болып есепланаады.

Солыңқтан да "Шекіре"нин ұзар бир гәп еткен дәүіри үлкен ойла-
нуышы талап етеди. Бунда ұакылардың изин куынушылық тек оны анық-
лаудар менен шекленешілік пенен шегараланыудан автор құмиста аў-
лақ. Бирақ соны айттының көрек "Шекіре"деги ұакыларды анықлау ар-
қалы автордагы ойларды, мақсетлерді, шеберліктерді, приемларды, халық
тарихын жасаған новаторлардың белгилейміз.

Мисалы, "Шекіре"ни досық пенен жазушылық ол да әз дауғанын
трайдипсіз. Ол улшұма Бердак шайыр творчествосында "Шекіре"нин кө-
риниүи тек оның жеке творчествосындаға емес, ал сол XIX ғасир
қарақалпақ классик әдебияты үшін жақалық-новаторлық. Ал, сул жаада-
лық қалай жасалған, қандай прием, қандай стильди, шеберлікти, тиљи
талап еткен, оны изертлеу арқалы ашып барылады. "Шекіре"ни изерт-
леудің күйиншілігі да соңда. Изертлеушігіе бул тарих ҳаққында гәп
етиү ұзар қандай көркем шығарманы изертлеуден күйин.

Тарихшы Н. Тилеұмуратов Бердак "Шекіре"си қарақалпақлардың
жададердің дәүіри үшін көп материал береди, - деп жуда дұрыс көрсе-
теши. Ол бул дәүірлердің тек тарихты изертлеуден де басқа кийінші-
ліктердин бар екенінің туслинген.

Бердак шайырдың "Шекіре"де көрсетиүи бойнитың қарақалпақлардың
жанадардың Арад тәкізінин этиратына, Әмбідәрдің бойларына көшиү,
Хийда ханлығының қарамагына толық еткү тарихы көп дәүірлердің әз

ишине алады. Олардың Арка Хөрөзмеге толық келип орналасында дайыу ханлығынан да бетер қарақалпақлардың өз ишинен шықкан бойлары де үлкен роль аткарған. Ал, Қанадәръя қарақалпақларын Арал, Әмбүй бойының қарақалпақлары көширип келгүдө мәңжеллесип қалмауды, кеүіл қалыста болмауды-кулласы, мильтій бирлікти бузбауды, аұз бирлікти сақлауды сиясатын да көзде тутқан. Себеби, еки жақта еки бөлек Әмбүй, Арал бойы, Қанадәръя қарақалпақлары қарақалпақлар бир-бирлеринен ғарезсиз узак үақыттар, ҳәтте, оир, бір ярым әсирлер дағуамында белек жасасқан. Бунчы бириктириү, бирге жасасу, бир-бирлерине қағын жасау усаған процесслерди де көзде тутқан. Сырдың жоқары қағалап көшкен қарақалпақларда бир-бирлерінен, биротала қол үзип қалмағанлықтарын көрген. Бул жаңын территориядағы, Қанадәръя, Арал, Әмбүй қарақалпақларының бириктириү сезимлерин пайда етсе де керек.

Қанадәръя қарақалпақларына қосылуу сезимлерин көбірек Әмбүй, Арал бойының қарақалпақтары ойласа керек. Себеби, биз "Шекире"де еки түрли пикіриш гөзлестірімиз. Биринчisi, Қанадәръя қарақалпақлары арға Хөрөзмеге көшкүді қалемегендіктерін көреміз. Ал, Арал, Әмбүй бойларына бурын көшип келген қарақалпақлар Қанадәръя қарақалпақларынан өзлериниң қасына көширип келгиси келтейлигин көреміз. Тийкарынан да "Шекире"нин көрсетиүи бойынша Әмбүтен, Конырат, Қыпчак, Кенегес, Қанғыт үйнүлары, кулласы, қарақалпақтың Он тәрт урның бархә отырса да бирге отырал, көкседе бирге көшип жүрген. Тек XVII әсирдин ақырынан XVIII әсирде толығы менен гана бир әсир ямаса бир ярым әсир бөлеклесип жасасқан. Тирақ халықтар бир бирлери менен күшли қарым қатнаста болған. Ал араларының узак тузиүи, белек-бөлек территорияларда жасауын, сиртқы душпанларға қарсы турес дәүірлеринде бириктий зәгурулшын көрсетсе керек. Бул қарақалпақлардың бир-бирлерине тартыу усаған гуманистлик ұәм интернационаллық сезимлерин сияткан хәдийеселерден бири болған. Бул тарийхий мәселелерге қоқарнадағы айтқанларымыздай көбінесе Арал, Әмбүй бойларының қарақалпақлары кызылжан.

Қанадәръя қарақалпақларын қалай қосыу керек, жай шақырысын па, келисип па, мәжбурлап па-бул мәселелерде қарақалпақ бойларинин ишинде де өз ара даулар болғанлығын көреміз. "Шекире" де мұнандай катараптар бар:

Күзінші шатыр, жасын шатыр.

Орыста бар Губернатор.

Айdos бий ұәм Рустем батыр,

Дасме-дас айтқыдан екен.

Рустем айтыңды Қоныратсан,
Көп қарақалпаққа сұнatsам,
Кәүдеки қарақалпақ қоныратсан!

...Айdos айтты Қоныратсан,
Шыңы Қонырат хасыл затпан,
Аймас, гаұхар мен полатпан,
* * * * *

Хизмет еттим хан инакқа,
Аға болдым қарақалпаққа,
Бир силтеген шығанакқа,
Мың ғаланды алған екен.

Айdos бийдің сези өтип,
Намысы келип ар өтип,
Еки мұрзинан қая кетип,
Еси аұрып жығылған екен.

Бул фактлик материалларға қарағанда, қарақалпақларды тұныштық бол менея асықпай еркін бирлестириў позициясын Айdosбай тұтқан болса керек. Айdosбайдың бул принципи XVIII ғасирдің ежанды ярлығындағы, XIX ғасирдің тап бас гезіндеги Хийұа ханларының методы еді. Себеби, бул жылларда Әмбұдшаръя Арап бойындағы қарақалпақларды үзэм олардың союзниктерин бағындырыу үшін оларға Хийұа ханлары бир неште сапар жауынгерлік атлаңыслар менен қатар дипломатиялық та атлаңыслар жасаған еди.

Айdos бий тубиңде қарақалпақлардың бир-бирлерине қосылату-
рғыныңна кәзи жеткен болын мүмкін. Егер, қосылса, Хийұа ханлығына
бағынады. Бул жағдай Хийұа ханлығының алдында өзинде үлкен роль
сойнайтуғынлығына оның кәзи жеткен. Сол себеппіден де, бириңіден,
ол әуелгі үақыттарда халықты өзинен үркитип алмау, екіншиден, жудә
пайызы моментті излесе керек. Себеби, Айdos бий менен Рустем ара-
сындағы даудың характери усындаі.

I История Қарақалпакской АССР. Том. I., Ташкент, 1974,
стр. III-II4.

Ал, қарақалпактың басқаша бийлеринде басқаша пикир болнұу мүмкін. Мысалы, Хийұа ханы Арас, дегене бойчын қарақалпакларын жауынгерлік үрісті өзине қаратты. Егер, барлық қарақалпак қалқы тез биригип, Хийұа сиясатынан қутылды ойланап биригиү процессин тезжеттириүгө асыкты ма?!. Бул белгисиз!

Ал, Қанаңдаръя қарақалпаклары да арқа Хорезмге көшиудин устинде көп ойланғанлығы жөнине де тарийхның документтер бар. Мысалы, маңай бий Хийұа ханларына Әмир бойы душпан болып, қарақалпакларды Хорезмге көширимейдін, керисинше Даشت /Дәсті/ қыпчак райондарына көшириудың тәрептари болғанлығы, Хорезмге көшер ўакытларында оның картайған ағам екеклигі тууралы, қарақалпакларды Хийұа ханлығы жауап алған ўакытларда ол мәмлекетке душпан адам сұлатынша Хийұа ханлары тәрелінен бийшіл ҳәмелинен туисирилгенлигі тууралы маглұм-матлар Хорезм тарийхындарының мийнетлеринен белгилі¹.

Бул тарийхий документте Қанаңдаръя қарақалпакларының Хорезмге көшиүи устинде көп ойланғанлығын көрсетіүші фактлерден бодып есептамаш.

Бердак шайыр "Шекиреси"ниң көрсетіүи бойынша Айдосбайидің сиясаты иске асады. Әмиү, Арас бойының қарақалпаклары ез-ара келисімге келсе керек, Қанаңдаръя қарақалпаклары көшириүгө тынышып кол менен атланыс жасайды. Бирак атланысты Хийұа ханы басқарады. Бул тууралы Хийұа тарийхының Мунистиқ қалыпташынан маглұмматларына ҳәм тарийхқа қараңык? "Қанаңдаръя бойындағы жасаушы қарақалпаклардың Қытай руусы... Бухара әмири Хайдарлық қарауына етигүе айт бергенлигі ҳәм ханының қарамагынан шығып багынныұдан бас тартқанлығы, оларды багындырыу ушын хан Кутлымурат инакты ез эскерлері менен тайынлағанлығы айтылады. Тарийхының Мунистиқ жазыуында оның қарауына ез жақларынан адамлар жибереди. Соның ишинде тарийхының Мунисти де хан Кутлымурат инактың қарамагына береди"².

Айдос бол исте үлкен роль ойнайды. Ол Хийұа эскерлеринин атланысларына арадасын, қарақалпак аўылдарында үріс ашты.

¹ М. Тилеұмуратов. "Бердактың шығармаларындағы тарийхый деректер". Некис, 1968, IV-бет.

² А.Н.Самойлович. Сокращенный перевод отрывка из Хивинских хроник XIX века о хивинско-қарақалпакских отношениях. Материалы по истории каракалпаков. М.-Л., 1935, стр. 98.

Айрим жағдайларда "парламентар" көлистириүшілік ролі аткарып, Қанадәръя қарақалпактарының Хийүа ханлыгының властың қабыл етиү-^I⁴ тәре, ҳәр жақлама үтітлеуге талшының - деп көрсетеді.

Бундай факттык материалдарды Бердәк шайырдың "Шекиресинде" де мәрмиз.

Мисалы:

Патшада сардур алтын тах,
Күдай бердің дәүлет ҳәм баг,
Айdos бий, Күтінамурат ишак,
Жаңын тартып келген екен.

Ҳәр күнге бир бардың несип,
Хийүа ханың қеуили есип,
Атысын, шабыстың елмесип,
Он төрт урында алған екен.

Дүшпашың даңын енирип.
Достың гұнасан кеширип,
Он төрт урында көнирип,
Бабан Айdos келген екен- деп көрсетеді.

Солай етеп, "Шекире"ниң айтын бойынша да Қанадәръя қарақалпактарының Хорезм облысында көшпін көлиүинде, әсиресе, Хийүа ханлығына бағынныңда Айdos бийдің үлкен роли болғанынға сезсиз. Қанадәръядан кешпеймиз деген урыуларға зорлық жасаған. Ушымда көбисин сейлесіу, көндіриү жоллары менен көшпігепе қайыл еткен. Бул Айdos бий ушын да, әсиресе, Хийүа ханлығы ушын қолайлы жағдайлардан бірін есаудынға. Бул турауды "Шекире"де:

Ҳәр күнге бир бардың несип,
Хийүа ханың қеуили есип,
Атысын, шабыстың елмесип,
Он төрт урында алған екен- деп көрсетеді.

Косынта үлкен мәни бар. "Шекире"ниң авторы қарақалпактарының өзлери Хийүа ханлығын дүшпен деп есаудап жүріп, және өзлери урынсыз, зорлықсыз өз еркleri менен Хийүа ханлығына бағынның "ҳәр-

^I Очерки по истории Каракалпакской АССР., Том. I.,

Ташкент, 1964, стр. 162.

кимге барлы бир несип" деп бол тарийхий ҳәдисеге ҳайран қалышылыш көнен айтып отыр. Бұны Бердәқ шайы да өз шығармасында ҳайран қалардың үақыя деп айтты ошыр.

Дәбетте, Қанадәрья қарақалпақларының бундай еркін Хийұа ханының пухарашылығына әтиуине Айпостан басқа да қарақалпақ бийлерінин үлкен роллери болса керек.

Қанадәрья қарақалпақларын үгіссіз, қан тәкдей шығын болмай алғы Хийұа ханы ушын да жақсы. Қанадәрья әйданнанғы көп ел қарақалпақларды Хийұага аңсат бағындырып бергенлиги себепті қарақалпақ бийлері Хийұа ханынаң көп сыйлықтар алғаған және де олардың көп үақыттарға шекем халқының үстіндегі Ҳорезм ойраттығында еркіннірек бийлік еткен. Сол себептеде олар өз халқынча еркін шекленбебеги характерде салық салған. Бул сиясат ханлық тәрепинен шекленбебеген.

Бул тарийхий процесстың дағырлеринде ханнаң кимниң қанша дұнья алғанынға белгисіз. Ал Бердәқ шайырдың "Шекири"де көрсетілген бойчынша сүл тарийхий үақында үлкен роль ойнаганы ушын Айдос бийге Хийұа ханы ұалықтан оған ҳаяллауда бир қызы сыйлық еткен. Ол Нелла қызы деп атаптаған. Ҳаянан ҳаяллауда сыйлыққа алған қызы ушын Айдос бий үлкен той берген. Бул хаккında "Шекири"де тәмендегідей қатарлаудың көремиз:

Яд етил қадир алған,
Нак салық салық түлланы.
Сыйга берши қызы Пилланы,
Айдос баба алғая екен.

Айдос бий сыйға қыз алған,
Қыз алым қеүділі хошланып,
Тамаша ойнан басланып,
Бақсан, жирай айттыған екен.

Жүргіл Айдостың қалемі.
Қыз-келимелердин салемі,
Сондағы айтқан сөздері,
Некыл болып қалған екен.

Едім кешті сарсақшынде,
Дәрдә қуар кек тенізге,
Кашар артының гарын егизге,
Конирагат зорлық қылған екен.

Уснай болып қарақалпақлар Хорезм ойраттыңна биротала көшип келгеннен кейин олардың барлық қәмийеттік мәдений әмирлері тиккелей Хийүа сиясатына ғәрзели болып қалады. Соның ушын автордың "Шекири"си енди бол дәуірлердеги Хийүа хандарының тариххалары ҳақында гәп етеди. Бұның ҳақыншаттанда оның "Шекири"си шекири болмаған болар еди. Бірақ "Шекири"нин бол дәуірде толық сез еткен моментлері де толық емес. Толық табылған да емес.

Биз өзимиздің бол никирлеримизди дәлдиллеу ушын тәмендеги қатарларды көлтиришүге мәжбүрмиз:

Сол уақытта хан Элбарис хан,

Шыңғыс дереди сахралан,

Хүким сурди бес қаладан,

Хийүа хан болған екен.

Элбарис хан сурди патшалық,

Патшалықты берди халық,

Үэзіри агадул аталақ,

Ханға үэзір болған екен.

Сарсаннан Адийна туған,

Адийша аталақ болған,

Әдийнадан Ешниң туған,

Хийүага хан болған екен.

Қызыл бастағ Надир келди,

Надир келип Хийүаны алды,

Елши алғыс киси елди,

Шейит ағла болған екен.

Райып хийүага хан болды,

Қоразбек ҳәм султан болды,

Ақибети ойран болды,

Мухаммед инақ болған екен.

Мухаммед улы Әуез инак,

Кудай берди дәүлет ҳәм бағ,

Елтесерхан, Кутлымурат инак,

Әуез инактан туған екен.

Онкан соң Мұхаммедіреттім хан,
Титиретті Гурли Гүржистан,
Жеті ықым сақып қыран,
Тамам жұрты алған екен.

Ұалийдур ол Аллақұлый хан,
Берді куда еки қыдан,
Джалатты күтил заман,
Әуртсі абал қылған екен.

Мине, усылай етил автор тәрелінен халық тарихы шебершік пешен ез деүіринің сиасаты менен байланыслы қазылған.

Бердак шайыр "Шек ре"де Хийұа ханларының тарихын хронологиялық тартылған дұрыс береді. Мысалы: Аллақұлхан /1825-1842 ж./, Мұхаммед Әмінхан /1845-1855 ж.ж./, Кутлымурат Инәк /1855-1856 ж.ж./ Сайд-мұхаммедхан /1856-56-жылдар/ ұам т.б.лар.

Енди "Шекірениң" ең әжмійеттік бөлөтін құрайтуғын қарақалпактардың Хорезм сыйратының көліп орналасқаннан кейинги тарихы ҳақыншығы бөлөті жок. Бул дауир "Шекіре" ник үлкен бир ұакылдарға бай пәннери болын көрек. Оның усы бөлөтін излестириү, ал ишінен жынып алғы қалыу ҳәзірге шекем ҳәшімінің де ойна туспетен. "Шекірениң" сонта қынның дауырін, мысалы қарақалпаклардың көліп шығысты, урындық халық дәрежелерге жетишин, Туркстан, Хорезм сыйратының тарихларын қазған Бердак-әзи жасаған ұам көзі менен көрген тарихты қазбады ма екен?!-деген ой тууады. Ямаса Бердак қарақалпаклардың Хорезмге көліп орналасқанға шекемді тарихын ғана қазды ма екен? Ал олай дейін десек, XIX әсирде Хийұада ханлық еткен ханлардың тарихына саспа бас тоқтаған. Хийұа ханларының тарихы ҳақынша қазып, ал сиасат пенең бирге жасасқан халық тарихын қазбаду ма екен деген де ой тууады. Қазған болса, бул момент неге елгем шекем табыладайш?

Бирак Бердак шайыр "Шекіре" сиңінк бүннан кейинги дауырын бирден оңтай деп жүймәлданып кеткен:

Кара мойын Қасубайға,
Аннан соңра Аманбайға,
Алжасыл ол усы бойға,
Он еки ата болған екен.

Немшеге дүнья мал берді,
Немшеге илім ҳал берді.
Маған тақаллым тым берді,
Тәжідір несін қылғай еткен.

Бердимурат ҳұқтың қулы,
Саҳрада өскен булбили,
Бул шемирени қылды жылы,
Халықта мәшхур қалған екен.

XIX әсирге тиімділі қарақалпақтар тарихы оның өткен дәүірлер-
дегисинең қынын емес. Шыныңда да, Бердақ шайыр халық үшін тарийхтың
ең зорур тәреплерін казып қалған рған.

Енди Бердақ шайыр "Шемире" син оқып отырсаң, көп нағаселердің
издерін табасан. Мысалы, ушымда айтылып киянтурған мазмұнға байланыс-
сыз қандай да бир тарийхий үақылшардың әп өткен ҳалықсемерден
үзінділер сақланып қалған. Оған тәмемделгідей көп мәнни қосық қа-
тарлар болғанлығын аңлататуғын, бирақ оның бәри жоғалып тек ондан
бір құндық қалғанлығын далаштейтуған, бирау-биреуіне үксамайтуғын
"Шемире" ның ишинде сақланып жүрген куплеттердің Гүүасы болады.

Мысалы:

Шығыс хаслы күннен болған,
Ишіншіма-гейбир инсан,
Жеті Султан ҳәм Ярымхан,
Шығысханнан әулады екен.

Хан қазиереттен күап алған,
Бүйрек жолға қала салып,
Үш урауға патша болып,
Кеүліндеистісін қалған екен.

Қаласын мәжілім сағлады,
Дүшпешінен жолын байлайды,
Адам қосып қос айдалы,
Еңілер заңын болған екен.

Түркстаннан жоли алғас,
Он төрт урыу етти нальис,
Урлан көміш көмір көміс,
Жалған ўеде қылған екен.

Он төрт урау арнамасын,
Көриң исаканнан нальисин,
Көзастың көмір көмісін,
Кокирадатты әйдеран екен.

Өшпүү тишин бар ийеси,
Кеүлимде барцур Шекиреси,
Башиениң ата-бабасы,
Соннан мөлкүм болған екен.

Жетпүс сәксән жаста өзим,
Бир көзим бар, жок бир көзим,
/Бул соқыр болым дегенді аңлаттайды/
Үактүм өтти жокдур ұзим,
Гүл жалырағы солған екен.

Не жексе жаманды көргим,
Жети сәкіз ханды көрдім,
Үш дауир заманды көрдім,
Заман шеп айланған екен.

Хәм т.б.усындыай улыұма аңлататуғын мәннелерине қараганда, "Шекире" ге байланыслы, бирак айтылып киятырған ондағы пикирлерге байланыссыз, қандай да бир гәп етилген үлкен үакылдардан үзиндилир екенligи көринип тұратуғын жекке, жалғыз күплеттер жуда көп. үшірасады. Бердак "Шекире" синиң өзи бөлім-бөлім үакылдардан изарат жуда көп композициялы үлкен полотнадағы шығарма болынна қарамастан, жоқарадағы оиз көлтирип өткен күплеттер сол бөлек үакыларға байланыссыз болғанлығы ушын теріп алғынды. Бул сир жарынан өз дәүірінде Бердак шайыр "Шекире" синиң жуда үлкен болғанлығының да гүйасы.

"Шекире" қарақалпақ тарихы, этнографиясы, адебияты, тили ушын көп материаллар беретугыныңғы сезсиз. Бердак шайырыңы бул тенитайы жок баҳалы документи толығы менен бізге келип жеткен жок. Бул ҳақында бир неште мәртебе жұмыссымзда гәп еттик. Мүмкін оның көп жерлері ҳақыйкій халық тарихына туруа келмеуди, әйтте, қарама-қарсылықты жерлерде де болын. Соған қарамастан қарақалпақтар тууралы дәслепки жазылған тарих болғанлығы себепли баҳалы. Қысқасы, Бердак шайырыңы "Шекире" си қарақалпақлардың өзлери тәрепинен жазылған дәслепки тарих. Сонында авторды илімпазлар "қарақалпақ халқының бириңші тарийхшісі" - деп байқарға атамаган. Бул Шекиренің тарийхшілық жарынан құндылығы. Сол себеппелі тарийхші Мажсөт Тилеұмуратов өзиниң "Бердак шығармаларыңың тарийхий дереклер" деген мәйнетіндегі шайырыңы, бул шығармасын тарийхий аспектте қаралған. Сонында да оған тарийхий кез-қарастан баҳа берген. Автор ондағы тарийхий дереклердің излеген ҳәм буны тарих ушын құнды материалдан даңы қарған.

"Шекирие"ны лингвистикалық аспектте де, кәркемә әдебий критикалық аспекттен де қарал изертлеу мүмкін. Биз оны әдебий аспекттен қарал XIX әсир қарақалпак классик әдебиятының салланың тарихий шығармаларынан дең есапталап, бұнда автордың кәркемелік шеберлік проблемасы ұжындаға тәп еттік.

Биз усы тарихий шығарманы изертлегенімізде, бириңілден, авторлың ұлымұма түркій семьялас халықтарға тән болған, асиресе, сауатлы прогрессивлик характердердеги адамларға тәж традиция болып қалған халық шекириесин жазыу дәстүрін әзлестируге көзтін қарастырылған. Онда автордың тарихтың кайсы кезеңдерстан, қайсы позициядан турын жазынған көрдік.

Бунда авторға "Шекирие" жазыға өз дауириңін қамийеттік талабы, өз халықтың рауажлалыну процесси мәжбур еткенілігі көрінеді. Ол бул мәселелде тек әдебият ҳәм искусствоңа хәзмет еттігін әз-затын үлгисин көрсетти.

Бердак шайырың өз шығармасын этилайы ойр дөрөнне дең қарастыра өсімдік. Болмаса оңда тек қарақалпаклардың тарихи жазылған, сол сөсеплиға да өзіншілік. Буның екінші тәреғи бар: Егер "Шекирие" үстінде ислегендеге, өз ұжында автордың пикірлерин табыуды қарастырайна, ұлымұма тарихтағы, мәденияттегі традиционалық құбылысларды әзлестириу, рауажлаланыру шеберлігінен де тыскары, басқа да әхдибетті мәселелердин жузі анылады. Мысалы, XIX әсирде қарақалпаклар тарихқа поэзия менен жазылған. Ол не себеп поэзия менен жазылды? Не себеп проза менен жазылмайды?! Оны не себеп тек Бердак шайыр жазды?! Басқа жазбада? - дегенге үсаган толып атаған сауаллар үстінде ойланыға тура келеді ҳәм оған жуғап излеу көрек.

XIX әсирде халықтың рауажлалыну процесси жазба тарихты дөрөнди, елдің ойшыл, прогрессив адамларының алдына үлкен талап етіп қойды. Бул сөзсиз. Бирак өз ылдарда қарақалпаклар жағдайында халық тарихының жазылшы да, жазылмау да мүмкін еди. Бирак, буны өз дауириңін прогрессив адамы, терең ойшыл, илімпаз адамы Бердак шайыр жазды. Оны ол поэзиясы менен жеткерді. Поэзия менен тарих жазыу хәр кандай тарихтың жазылдан кийін еди. Соған қарастаң ол бул аүчәр үазыппаны өз мойынна алғы ҳәм пітири.

Миңе, Бердак шайырың тарихтағы ҳәм мәденияттегі ролі. Бул бизди бүгінгі күннімізде XIX әсирде халық "Шекирие" синин, жазылыш фактлігі менен ғана куғанырып қалмады. XIX әсирде қарақалпаклардың қамийеттік сақасының рауажлалыну дәрежесин, бириңін көртте

халықтың процесстің есіп жетілсікеншігін көрсетиүши тарийхый белгілер де еди.

Сонын үчүн 7-ші XIX асир каракалпақлардың тарийхинда ҳұр қан-
дай зұлымшылса карсы катан қасарсып турған жылдар болды.

Енди және бир ахмийеттік тәреиғи бол тарийхый қуұлапкешиліктегі
шайниң поэзияда ез күштін исенетугұлығы билай уорсия, халық та-
рийхының поэзия менен қазылышы, бириңшіден, бол улкен поэтикалық
шеберлікти де көрсеткеншігі сезең. Екіншіден, XIX ғасирде каракал-
пақ адебияты поэзия жаңранда пығыс классик әдебияттарындағы тра-
дициялардың еркін әзлестіргендегінің қызығындағы жетілдірілген-
дегі көрсетті. Оның устине, бол бир міншік ез збий қубылыш қалыпте-
сип еркін ез идеологияның пропагандадау күдіреттілігінен ерлікей-
лігінде көрсеткіші ғұттар болып та санауда.

Және де Бердақ шайыр "Шекіре" синің ахмийетлілігі – бол жаңба
тарийх арқалы XVI-XVII-XVIII ғасирлерде ҳұр қандағы тарийхый жағдайлар
менен тұм-тусқа белгілі тараған каракалпақлардың басқа түркій
семьялас халықтардың, көз алдына Хорезм Ордесіндегі каракалпақлар
арқалы қайта және ез адебиятына, искусствосына, тарийхина иле халық
болып жетілсікеншігін көрсеткіші тарийхый бир факттық болды. Бул
жарынан Бердақ шайырдың "Шекіре" си ез үакыттарында басқа халықтар-
ға тараңаса да, дүньялық тарийхый халықтардың шілдесінде айналып-заман-
лардан басыл жаңылардың үріл-әдеттік, салт-санасын, мәдений-
тын, тарийхын, этнографиясын басқа халықтар көре алды. Сол себептеген-
де Бердақты ҳазири заман илімназдары каракалпақлардың биринші
тәгіншілік деңгө мойынлағанлығына қосылған.

Бердақ шайырдың каракалпақ халықтың тарийхын поэзия менен қа-
зынчында улкен-улкен мәнілери болды. Бул автордан төр бир гана по-
эзиальқ шеоерлікти талап етил коймайды. Ол улкен тәжірибелі, филоло-
ги, еткіншігі халық тарийхын, традицияны, барыненде бурын жетілді-
кен класикалық көз-қарасты да талап етти. Советтіңде Бердақ шайыр-
дың "Шекіре" си бул тек фактлердин жууматы емес, изартленген, "бре-
нилген, ойланылған, ойланаған" улкен бир тарийхый, адеби процесстік
хуумағы.

Демек, бол ез дауырнанда төр бир гана Бердақ шайырдың творчес-
тесінің жетіскеңшігі болып қалмастан, пүткіл XIX ғасирдегі каракал-
пақ классик адебииттің тәңі-тайды жок колға киргизген табусы болды.

Бердақ шайырдың бул шығармасы ҳазириге шекем басқа тилдерге
аударылмалы. Егер, басқа тилдерге аударылып, илмий жәмийеттілік-

тиң қолына жетиссе, албетте, XIX ғасирдеги түркій семьялас халықтардың жазба естеліктеринің катаңында бол да баһалы орын тутатуғанының сезиз.

"Шекіре"ни жазыудагы авторлардың түйкарғы принципі оны кәркем адебияттың улымға нормасына муалықластырып ислеуді болған. Оның маңыз: Шайыр халық тарийхының елде халықтың көз алғында кең проглаталадының көбірек иззере тұтса керек. Себебі, тарийхтың поэзия менен жазылыштың елде тұнбай жырланыуына себебиши жаңайларды туғузашы Жаңайқатында, Бердак шайырдың өзи де "Шекіре"-ни адамдар алдында тұнбай жырлаган. Себебі, оны жетистириуде ҳәр бір урында алдында олардың ата-бабаларының келип шығын тарийхына анықтап ашып сейлесіу, далиллесіу шарттылығы турған. Бұның сезиз авторға бир путин халықтың шекірені ләретін мүмкін болмады.

Халық тарийхын поэзия менен ғылыми да жаңа басқа жақтары да белгін мүмкін. Бизнің көрімізді бурыннан басқа халықтар "Поэзия слы" деп атаган. Демек, поэзия зақын раұажданған. Поэзия менен барлық мұмкіншіліктерди ислей алатуғын халық болған. Соған қосынша поэзияда өзине тән сулыулық аламы өзине тартыушылық күширеттілікке де ийе. Соныңтан да оны яштау поэзияда сейленген құдірет/лиликлерди өз-ара ортақласын, ҳәр бир сәедін салмағын әлшестирип отырып халқымызға бурыннан дәстур болып қалған. Бул поэзиядағы кестеленген сулыулықты, салмақты, терен мәнніліктерді тарийхты ортақласын ушин адамларға оны яштау керек болған. Шығыс халықтарында көбірек ұакыяларды, узақ тарийхты, керек хәдійсөдерди ұта саклаушылік, ядигерлік/карчылық-фонеменальный память/ традициясы бар. Бул революцияға шекемги билимли адамдардың, творчестволық хызы-меткерлердин түйкарғы кәри болған.

Қарақалпақстан, халық шайыра Өзбекстан халық жириші Салық Нұрдінров та өзинің еске тусириулерінде "Революцияға шекемги дәүірде мен қосық жаза баслағанында маган Сыңық ағам жазған қосықты адамларға білдірмestен бурын кеүелінде жазып ал, әйткени, қағаз жоқ. Қағазға жазғаның менен ол тез жойтылады. Ал кеүелиңе жазған қосық ҳеш жойтылмайды деп насият еткен. Соныңтан да мен бала күнінен ғүлгінги күнге шекемги дәреткен қосықтарымын языман билемен деп кәрсетеді¹."

Ал поэзия менен жазылған хәдійсөдерди яштау басқаларына қара-

Ранды бир кашша женил болған¹. Соның ушын "Шекири"ни де усы буриннан киятырған традицияға қарал ылайықластырылған болыу мүмкін. Соның ушында поэзия менен қазылған халық тарийхы қарақалпақлардың арасында кеңиңеген таралды. Ол баксы-жыраулардың тийкары репертуарларының бирине айланды. "Шекири" саұатлы, саұатсыз қарақалпақ та ядлады². Оның ез ата-бебаларының тарийхы дең есаплады. 1903-жылдың Санкт-Петербург университетинин студенти А. Беляев³ та қарақалпақлар арасында еки айға шамалас жүргенінде Нөхисте қасаушы саұатсыз бир қарақалпақтан Бердактың "Шекири"сін қазып алышы да буның үлкен далил болып есаплавады.

"Шекири"ни Бердак шайыр ҳәзири формасунда емес, традициялық дәстанндар үлгисінде жазыуы мүмкін еди. Бирак, ол ҳәзири формасын ең колайлы түрі дең есаплаган болыу көрек.

Күлгесі, оның қандай адебий формасында болса да халық тарийхы ретинде ез ўақтунда қазылышы, ол ажала қарақалпақ халықтың руўхый-суусының қанаатландырылуы Бердак шайырдың ери тарийхы, ери адебияттың көзерт-кеүши ретинде қарақалпақ адебияты тарийхінда ез дауири ушын тәсі-тайы жөк құзмети болғанынан көрсетеді.

Хәкыйкатьнда, "Шекири" поэзия менен қазылған халық тарийхы. Бул жағынан қараганда ол азى көркем шығарма, ери тарийх та болып отыр. Бунда бир-бірінен айрым қарауға болмайтурғын еки үазылпа тұрады. Биз буның қосық пешен қазылғаныры⁴ ҳәккінда, оның тарийх екенінди турурда көп айттық, көп бойкарлауға болмайтурғын далилдерди көлтиришік. Еди көркем шығармады да жемиси болатурын болса конкрет оның көркемлік тәреплері пайсы?-деген заңда саұал туғады.

"Шекири"нің көп белгілілері, әсиресе, қарақалпақлардың урыұларга белгілілери, үріу уранларының көлип шығуы, ғынғысхан ҳаққындағы легендада автор тәрепинен халықтың көп жылдардан бері ауызеки халық творчествосындағы ғап болып киятырған ўақыяларға байланыслы қазылған. Ал, қалған белгілілері халықтың өзіндегі яднда қалған естеліктери бойынша ислеп шығылған. Демек, Бердак шайырдың творчество-

¹ Авторлың шайырдың өзи менен сөйлескендегі қол қазбаларынан.

² М.М.Плещеев. Историзм русских былин.

Москва., 1962, стр. 137.

³ Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийского круга любителей археологии и истории Востока. 1915-17, №3.

⁴ Бул да соңда.

шың шеберлигинен жазба әдебият пеңен фольклорлық стильдин бир-бiri менен түгэз байланысып барын хэм биригиүи "Шекире"нин ең баслы көркемлик өзгешелүктөрүнүү, алгын көркемліктиң ондағы баслы характерлы белгилеринен бири болып есапланады.

Бул процесс, албетте, дәстанның сюжеттик линиясына, композиция-сина, оның ишиндеңдеги хәр күйли эпизодлық ўақыларына, хәтте, тилине де байланыслы мәселелар екенлеги сезсиз.

"Шекире"деги көп ўақылар халық өртөклөрүндегидей гэ фантастикалық, гэ реаллык моментлерди өз ишине алып, ҳәдийсөдер бир-бирлери менен байланысып барып үлкен бир халықлык, жәмийетлик ўақылларға ишләнген жетеди.

Мисалы, Алтынханың өз қызын сандықка салып дарыяға атын. Оны Мергенлердин көрүп мүйесинен атын. Аңынын Алтын көрикүлгө түлении. Ондан туылған Шыңгүсти кейинги ишилдеринин жеккериүү. Оның түйин таслал кетиүү. Күс атып жеп, күн көриүлери, ең акырунда Шыңгүстың патша болыу, ел асаң болыу мәселелери. Буның мәнисинде көп нәрсөлөр жатыр. Онда этиллікти әрман етиүү идеялары, онда қарақалпактардың өс алышына мәмлекет болыу әрманлары жатыр. Ысы моменттер "Шекире"де ўақылардың бираз шийеленистирип барып шешимге келеди. Бердәк бүндай халықта жай эпсана болып айтылып жүргөн гурриндерди лирик шыгармалар менен береди. Халықта бурын гэп болып жүргөн ўақыларға өз көз-қарасында косады. Оны елдің өзинин қалеүинше, тарийхий процесстө олар қалай көргиси келсе солай жырайды. "Шекире"-ши халық поэзиясының мумкиншіліктөрүнен еркінші пайдаланады. Оган жаңаша тил, жаңаша стильтер таұып оны поэзияда жаңаша реаллықта айланырынға уриналы, оны жаңалап, халықта усиналады. "Шекире"-деги ҳәр бир ўақынын Бердәк шайыр өз шеберлігі менен адамлардың көз алғында қайта жаңартады. Бул скы毫不犹豫, тұндаушыға жана бир күйли ҳәдийсөлөрди, адамды тұныңсызлауды жатуғын ўақылларды, романтикалық ойларды көлтирип шыгарады. Тил арқалы ўақыллар системаласады. Бурын халық өз қалегенинше аұнзаша айттылып жүргөн 7 эпсаналар жазба шыгармаларға айланады. Ол адамға жаңаладан бир эстетикалық зауық бағылайтын. Оның көркемлик күмбаттылығы да бурынғыра қарастағанда ана-гурлым арталы. Солай етип, "Шекире" мазмұны хэм формасы бойынша, көркемлік өзгешелігі хэм тили бойынша қарақалпақ классик әдебияттың рауажланынуда тенденци-тайды жок бир ҳәдийсө болады.

"Шекире" автордың қарақалпақ классик әдебияттыңда тарийхий шыгармалардың гана рауажланынуда емес, ал реалистлик тенденция-

жарық таренласиүнде де, қалилесиүнде де балғылы орын тутын шығамалардан екелікті даусыз.

Нозаки менен халық тарийхиниң жазылуы, оның тарийхий реалистардың дүрсі саулеңдедириуи, эсиресе, шығамада материалдың, ғылыми материалдарра суданы шеберліктери "Шекире"де реалтызы тенденцияны музеге көлтиреши. Биз бул жерде филология ишімдердің докторы Н. Жапиковтың "Бершак қарекалық адебиятта реалистик бағдарды тағы жокары, алға харай раұактының үлкен улес косканы, тарийхий қосқылдар, эпикалық шығамалар деретиү традиционсын оғана байтура-ни, оған ҳәр тареплеме кең мол аның үлті көрсеттіп бергенлігі сези-^Iледі", - дегендеги пикірин толық күттегімиз.

Бершак шайырдың "Шекире" дәс анында көтерген реализм тенденциялары ал көлтирип кеткен факттың ұдайисалердің толық түүел ай-тынында, мазмұның толық езгертилмей берилгенлігінде амб, ал оларды жаңаша баяндау ҳәм көркем сүйретлеу усынларында, оның бул арқалы қазба зәдебиятқа тән қасиеттердің музеге көлтириүнде ким-сик зәдебияттаң қосқан улесіндегі, путин бир "Шекире" шығармасының мазмұны менен формасының спиритигінде де көрінеді.

Бул ұдайисалердің ұрамасы халық жаңын тұлғаның автор тарепи-нен актив искелтилім көттейесінде иске аспарылған.

Шұымқанап көзін айтқанда, бул Бершак шайырдың "Шекире" дәстү-ны көркем шығара екелікті жарнан да, бізге шекемді қазынды қалған тарийх екеліктери жарнан да тек Бершак шайырдың творчествосындағы гана талтырттайтуған жаңалық болып қалмастан, ульума XIX ғасирдегі қарекалық классик зәдебиятчына да, ҳэтте, Орта Азия халықтары мәдениеті тарийхинде да жайып турған деретилген қазба есте-лик болып есептілді.

---

^I Н. Жапиков. "Революцияра шекемді қарекалық зәдебияттың да реализм маселесі". Номис, 1972, II-дег.

ПАХРАДИНОВ А.
ЛЕТОПІСЬ КАРАКАЛПАКОВ.

Рецензентты: кандидат филологических наук Муртазаев А.,
кандидат филологических наук Каримов А.

Дж.шан 1984

псз. 44

Редактор: Күннүратаева Н.

Басылға рұхсат етілген үақыт 20.06.84.

Жарас форматы 60X90 I/16 0П Нелеми 435 баспа табак

Есап баспа табек 4.0 Тиражи 500 Зекеzi 220

Барлық 35 тәнін.

742665, Нұжис қаласы, Ұниверситет мөбаппеси, тел. 3-18-80.

Карачаевщстан АССР полиграфия ҳэм китап саудасы иелери бойынша
наң мененеттік комитетте, "Прима" нац. 50 шынынды атындағы
Нұжис полиграфомбинаты.

Бағасы 35 т.